

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK POLITOLOGIJA

**PROBLEMI I PERSPEKTIVE SINDIKALNE POLITIKE U
POSTSOCIJALISTIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI I CRNOJ GORI**

-magistarski rad-

Kandidatkinja
Bibuljica Benisa
Broj indexa: 84/II-UPD/18

Mentor
Prof.dr. Fejzić Elvis

Sarajevo, oktobar 2020.godine

2020

Bibuljica Benisa

**Problemi i perspektive sindikalne politike u
postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori**

ODSJEK POLITICOLOGIJA

**PROBLEMI I PERSPEKTIVE SINDIKALNE POLITIKE U
POSTSOCIJALISTIČKOJ BOSNI I HERCEGOVINI I CRNOJ GORI**
- magistarski rad -

Kandidatkinja
Bibuljica Benisa
Broj indeksa: 84/II-UPD/18

Mentor
Prof.dr. Fejzić Elvis

Sarajevo, oktobar 2020. Godine

Mojim roditeljima, Senadu i Almi, što su me obogatili svojim postojanjem, za bezuslovnu ljubav i vjeru koju su imali u mene prije nego što sam počela vjerovati sama sebi.

Mom mentoru, profesoru Elvisu Fejziću, koji je svojim nesebično prenošenim znanjem bio inspiracija mom akademskom putu i vjetar u leđa mom napretku.

Sarajevo, 2020.

Sadržaj

Skraćenice:	8
UVOD	9
I Teorijsko-metodološki okvir rada	11
1. Problem istraživanja	12
2. Predmet istraživanja.....	12
2.1. Kategorijalno-pojmovni sistem	13
3. Ciljevi istraživanja	15
3.1. Naučni cilj	15
3.2. Društveni cilj.....	15
4. Sistem hipoteza	16
4.1. Generalna hipoteza	16
4.2. Pojedinačne hipoteze	16
5. Način istraživanja.....	16
6. Naučna i društvena opravdanost istraživanja	17
6.1. Naučna opravdanost	17
6.2. Društvena opravdanost	17
7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja.....	18
Prvi dio.....	19
1. Teorijsko poimanje sindikalne politike i postsocijalističkih režima vlasti	19
1.1. Koncepcijska shvatanja sindikalne politike u politologiji	20
1.1.1. Geneza i razlozi osnivanja sindikata	20
1.1.2. Pojmovno određenje sindikata i sindikalne politike	20
1.1.3. Faze razvoja kroz ideološku profilaciju.....	22
1.1.4. Sindikati i država.....	24
1.1.5. Transformacija ili kraj sindikata?.....	25
1.2. Postsocijalističke države i politička teorija	26
1.2.1. Tranzicija i tranzitologija.....	27
1.2.2. Elementarna određenja i aspekti postsocijalističkih država	29
1.2.3. Demokratska konsolidacija – iluzija postsocijalističkih država?	31

Drugi dio	34
2. Pojava i razvoj sindikale politike u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.....	34
2.1. Sindikalizam i počeci radničkog organiziranja u Bosni i Hercegovini	35
2.1.1. Radnička klasa u periodu austrougarske okupacije	35
2.1.2. Radnički pokreti BiH u decenijama Prve Jugoslavije	37
2.1.3. Sindikati BiH u decenijama radničkog samoupravljanja.....	40
2.1.4. Reforma ciljeva i organizacije sindikata nakon višestračkih izbora.....	41
2.1.5. Prve godine postdejtonskih sindikata	42
2.2. Sindikalni svjetonazor i počeci radničkog organiziranja u Crnoj Gori	44
2.2.1. Društveno-ekonomске prilike u Crnoj Gori	44
2.2.2. Od prvih radničkih organizacija do Prvog svjetskog rata	45
2.2.3. Položaj crnogorskih radnika nakon Prvog svjetskog rata	45
2.2.4. Radnička klasa nakon oslobođenja i industrijalizacije.....	46
2.2.5. Sindikalna politika Crne Gore od raspada SFRJ do nezavisnosti 2006.	48
2.2.6. Postsocijalistički sindikati u odbrani prava radnika nakon 2006.....	50
Treći dio	51
3. Politička kultura i sindikalno organiziranje u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori	51
3.1. Korelacije između političke kulture, participacije i sindikalnog organiziranja	51
3.1.1. "Čvrsta ruka" umjesto demokratije: slučaj Bosna i Hercegovina	51
3.1.2. Autoritarizam i fantazmatsko shvatanje politike: slučaj Crna Gora	52
3.1.3. Tačke preklapanja u političkoj kulturi Bosne i Hercegovine i Crnoj Gori	53
3.1.4. Participacija kao legitimno pravo radnika	55
3.1.5. Desindikalizirana politička kultura.....	57
3.2. Uticaj sindikalnog organiziranja na klasnu politiku i stratifikaciju.....	58
3.2.1. Tranzicijska stratifikacija.....	59
3.2.2. Sindikati u službi promjene položaja radničke klase?	64
Četvrti dio.....	66
4. Uticaj neoliberalne globalizacije i modernizacije na sindikalnu politiku.....	66
4.1. Globalizacija, neoliberalizam i sindikalna politika	67
4.1.1. Višesmjernost procesa globalizacije	67
4.1.2. Neoliberalizam: idejni katalizator globalizacije	69
4.2. Uticaj tehnološke modernizacije i privatnih kompanija na sindikat	74
4.2.1. Obilježja industrijskog rada	74

4.2.2. Postindustrijalizam: automatizacija i promjena ljudskog rada	74
4.2.3. Proces privatizacije u tranziciji	77
4.2.4. Kontekst 21. stoljeća: Pokazatelji reducirane uloge sindikata	82
Peti dio.....	84
5. Odnos partiskske i sindikalne politike u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.....	84
5.1. Saradnja socijaldemokratskih stranaka i sindikalnih organizacija.....	84
5.1.1. Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine u odnosu sa sindikatima.....	84
5.1.2. Crnogorska Socijaldemokratska partija i sindikati.....	89
5.2. Korelacije između marginaliziranog radništva i obespravljenog građanstva: o tehnikama i praksama političke manipulacije	93
5.2.1. Spektakl: radnici na aparativima manipulativnog jezika politike.....	93
5.2.2. Prećutna socijalna nepravda: demokratija u deficitu.....	95
Zaključak.....	97
Bibliografija	100

Skraćenice:

BiH – Bosna i Hercegovina

CG – Crna Gora

SRJ – Savezna Republika Jugoslavija

SCG – Srbija i Crna Gora

SDS BiH – Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine

SDP BiH – Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine

SDP CG – Socijaldemokratska partija Crne Gore

SHS – Država Srba, Hrvata i Slovenaca

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

NOB – Narodnooslobodilačka borba

NOR – Narodnooslobodilački rat

UVOD

Cilj ovog rada je da interdisciplinarno pristupi pitanju sindikalne politike i sindikalnog organiziranja u kontekstu postsocijalističke političke, društvene i ekonomske kulture. Analiza problema i perspektiva sindikata kontekstualizirana je na područje Bosne i Hercegovine i Crne Gore, a ista će se nastojati eksplanirati iz politološke, ekonomske i sociološke perspektive.

Primari fokus je na profiliranju pitanja sindikalne politike u politologiji kako bi se ostvarili uvidi u kontekst nastanka sindikata i sindikalnog organiziranja. Definiranjem pojma u tradicionalnim i savremenim poimanjima, te u pozitivnom i negativnom promatranju istog, nastoje se ustanoviti razlike u shvatanju uloge sindikata nekada i sad. Identificiranjem faza razvoja sindikata u korelaciji sa ideologijama neizostavno vode do provlačenja pitanja ove društveno-ekonomske kategorije kroz ideološki spektar kako bi se pristupilo razmatranju uloge, značaja ili problema sa kojima se suočavaju u slučaju dominiranje jedne, druge ili treće ideološke porodice, te kako se u implikaciji sa tim promatra odnos sa državom.

Rušenjem jednog sistema, u ovom slučaju socijalističkog, nastaje drugi, postsocijalistički, koji predstavlja kontekst unutar kojeg trenutno djeluje sindikat. Eksplanacijom osnovnih aspekata država u transformaciji i postsocijalističkoj tranziciji nastoje se detektovati problemi sa kojima se ovi sistemi i režimi suočavaju u težnji ka demokratskoj konsolidaciji a što direktno utiče na njihov odnos prema politici rada.

Sljedeći fokus je na analizi historijskog konteksta, u smislu nastanka i razvoja, te problema u procesu etabliranja sindikata u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Uzimajući u obzir uslove nastanka sindikalnog svjetonazora, neizostavno je napraviti hronološki presjek u obije države sa ciljem komparacije 20. i 21. stoljeća u smislu problema i perspektiva sindikata.

Uspostavljanjem korelacije između političke kulture, participacije i sindikalnog organiziranja, te kroz pojašnjenje reflektiranja načina organiziranja radnika na klasnu politiku i stratifikaciju, približava se pojam tranzicije, kao proces prelaska iz stanja socijalističkog kolektivizma u građansko kapitalističko društvo. U ovom slučaju, fokus je na identifikaciji različitih društvenih klasa, sa akcentom na sindikatu pripadajuću klasu, te analizi odnosa drugih

naspram ciljne skupine za analitički pristup, kako bi se ukazalo na način prelaska iz jednog u drugi statusni položaj u smislu reflektovanja tog načina na organizaciju radnika, te kako bi se prikazala važnost političke kulture u odnosu prema sindikalnoj politici.

Orjentacija postsocijalističkih država na prokapitalističku tranziciju, koja se uzima kao nužan i presudan uvjet njihovog preobražaja, vodi do pitanja neoliberalne politike, kapitalizma, privatizacije i tehnološke modernizacije, u smislu njihovog ataka na funkcionalnost, položaj i mogućnost sindikata da kao, pod okolnostima globalizacijskih i tranzicijskih procesa, najugroženije skupine, nesmetano i autonomno ostvaruje svoja prava i obaveze. U takvim okolnostima, analizom postsocijalističke svijesti i kulture zadovoljene minimalnim, te identifikacijom prava i obaveza sindikalnog udruživanja, kao zakonom propisanog prava zaposlenih, ostvaruje se uvid i u pitanje ugroženosti tog prava kao i (ne)svjesnosti da isto bude iskorišteno kao mogućnost izdizanja iz položaja potčinenosti u odnosu na kapitalističku i neoliberalnu ekspanziju. Ovim se nastoji dati odgovor na pitanje da li je treći segment (rad) korporativne prakse u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori prisutan onoliko koliko bi trebao biti, da li je na djelu asocijacijski korporativizam bez tutorstva države ili se ipak može govoriti samo o korporacijskom korporativizmu države i kapitala kroz dominaciju ekonomske elitne kategorije koji državu instantno suočava sa korporacijskim imperijalizmom. Sagledanjem neoliberalne globalizacije, modernizacije, privatizacije i njihovih konsekvenci, dolazimo i do pitanja demonizacije radnika pod pritiskom tehnološke revolucije, postfordističke tradicije, te različitih unutrašnjih i vanjskih pritisaka, kao i pritiska nacionalnih i multinacionalnih konglomerata.

Poslednji dio rada posvećen je uspostavi korelacije između partijske i sindikalne politike. Akcenat je stavljen na partije koje promoviraju ideologiju socijaldemokratije, te na njihovo saradnji sa sindikatima i njihovim politikama koje su usmjerene prema pravima radnika. Na kraju, pitanje marginaliziranih radnika i sa tim povezanog obespravljenog građanstva stavljeno je naspram tehnika i praksi političke manipulacije kako bi se identificirali načini na koje su demokratski principi, ljudska prava i prava radnika narušeni u postsocijalističkim državama.

I Teorijsko-metodološki okvir rada

Situiranje istraživanja u interdisciplinarno područje znanstvene analize posljedica je složenosti fenomena sindikalne politike i fenomena postsocijalističkih režima vlasti, naročito kada se nastoje utvrditi determinante kojima su uzročno-posljedično povezani. Da bi se ukazalo na osnovne aspekte tog relacionog odnosa u empiriji, teorijski ove kategorije promatramo kroz politološka konceptualna određenja, političke teorije, ekonomske teorije i discipline socioloških teorija.

S aspekta politoloških teorija sindikati predstavljaju važnu demokratsku i dobrovoljnu organizaciju radnika, udruženih da brane i zagovaraju interes radnika najprije pred poslodavcima, autonomno ili preko vladajućih strukturama. Ovdje se instantno dotičemo teorija političke kulture koje su neposredno vezane za intenzitet participiranja u političkim procesima, način percipiranja kolektivnog naspram individualnog djelovanja, države, sistema i za to koliko sistem i ideologija na kojoj je zasnovan utiče na etabriranje društva kao pasivnog ili aktivnog.

Radi dubljeg razmatranja konteksta uzimaju se teorije države s tim da je oslonac na različitim klasifikacijama, u prvom redu teorijama transformacija, tranzicijskih procesa i konsolidacije demokratskih režima, odnosno teorijama koje se bave državama u kretanju. Ovo se nadalje vezuje za teorije različitih ideoloških svjetonazora, te za teorije demokratije kako bi pojasnili razliku percipiranja aktivno-sudjelujućeg dobrovoljnog udruživanja, te uporedili ga iz percepcija različitih ideoloških porodica. U cilju postavljanja smjernica daljem istraživanju u ovom dijelu osvrt je na različitim ideoškim teorijama u prvom redu teorijama socijalizma, od onih koje su u svojim percepcijama bile radikalne i revolucionarne, preko onih koje su ublažile taj ortodoksn i apsolutistički pristup svojim evolutivnim karakterom, pa sve do onih iz čije percepcije se sindikati promatraju kao organizacija bez podloge za dalje djelovanje

S ekonomskog aspekta bavimo se pitanjima materijalnih potreba budući da su sindikati i nastali iz revolta radnika koji je posljedica loših uslova rada, izrabljivanja i eksploriranja od strane vladajućih klasa u društvu. Ovdje se nadovezujemo na teorije klasa i klasne stratifikacije, koje vežemo za ekonomski pristup, budući da se i pitanje klasnog stratificiranja javlja upravo iz različitih ekonomskih položaja, pa nam je cilj uvidjeti na koji način se ekonomski, društveni i politički sistem odražavaju na pitanja radničke klase.

Nadovezujući se na kontekst unutar kojeg se problem i predmet istraživanja situiraju, na postsocijalističke režime, onda se nužno bavimo i teorijama globalizacije, neoliberalizma, te privatizacije, kako bi sve to povezali sa položajem sindikata i radnika unutar političke kulture ovih država, njihovog novouspostavljenog i transformiranog ekonomskog sistema, te samim tim i položaja na ljestvici društvene stratifikacije.

Implikacijski nas to navodi na bavljenje teorijama demokratije, te sa njom povezanih ljudskih prava kako bi ustanovili kakav je put ovih država prema demokratskoj konsolidaciji, a na taj način i njihov odnos prema poštivanju osnovnih, egzistencijalnih, političkih, ekonomskih i drugih prava građana, a u prvom redu radnika, kao pod takvim uslovima najugroženije kategorije.

1. Problem istraživanja

Problem istraživanja odnosi se na identificiranje temeljnih političkih, ekonomskih i socijalnih poteškoća sa kojima se sindikati, kao organizacija udruženih radnika, suočavaju u nastojanju promoviranja vlastite sindikalne politike upućene odbrani prava radnika. Studije slučaja su Bosna i Hercegovina i Crna Gora, kao države u transformaciji, selektirane u cilju analize uticaja faktora dugogodišnje postsocijalističke političke kulture kojom se oblikuju, na budućnost, odnosno perspektivu sindikalne politike kao svjetonazora legitimne organizacije etabrirane od strane radnika. Problem istraživanja glasi: Na koje načine kontekst postsocijalizma utiče na afirmiranje, zagovaranje i odbranu interesa i prava radnika od strane sindikalnih organizacija?

2. Predmet istraživanja

Kao predmet istraživanja postavljen je fenomen sindikalne politike, kojom sindikat kao ključni subjekat iste, afirmira, propagira i štititi prava i interesu radnika. Fokus je na postsocijalističkim državama – Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, zato što je cilj istražiti i komparirati način na koji je ista bila sprovođena prije nego što su navedene države ušle u konsekvenscionalo stanje prethodnog sistema – socijalizma, koje neposredno utiče na trenutni

način predstavljanja i promicanja interesa kolektivne organizacije radnika pred poslodavcima i vladom.

2.1. Kategorijalno-pojmovni sistem

Sindikalna politika – utvrđivanje programa, oblika formuliranja odgovarajućih interesa, težnji i ciljeva radnika, kao i određivanje pravca akcije, sredstava i metoda kojima će to ostvariti. (Tintić 1964:34)

Sindikati – samostalne, demokratske i nezavisne organizacije zaposlenih u koju se oni dobrovoljno udružuju radi zastupanja, predstavljanja, unapređenja i zaštite svojih profesionalnih, radnih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih pojedinačnih kolektivnih interesa pred poslodavcima i vladom. (Kosanović, 2010: 139)

Radnička klasa – Klasa najamnih radnika lišenih vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, nasuprot buržoaziji kao vladajućoj klasi; klasa proizvođača koja se javlja u modernom industrijskom društvu te izrasta u vodeću proizvodnu društvenu snagu.¹

Postsocijalističke države – država u transformaciji, odnosno tranziciji – kretanju. To je država ukorijenjena u paradoksu zasnovanom na potrebi da se sveobuhvatna i glomazna komunistička država umanji i povuče iz mnogih oblasti, ali i da istovremeno postane efikasnija i da odgovori na neke nove potrebe građana. Nju karakteriše postojanje politizovanog državnog aparata. A dominantan pravac u građenju države je odozgo na dole. (Pavlović i Stojiljković, 2008: 149)

Neoliberalizam – savremenija verzija klasične političke ekonomije koja je razvijena u djelima ekonomista slobodnog tržišta. Osnovni neoliberalni cilj je "potisnuti granice države" pošto se vjeruje da će neregulirani tržišni kapitalizam donijeti djelotvornost, privredni rast i rašireno bogatstvo. Smatra se da država dadilja podstiče kulturu zavisnosti i potkopava slobodu koja se

¹ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pриступljено 25. septembra. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51526m>.

shvata kao sloboda izbora na tržištu. Ove ideje snažno se šire procesom globalizacije koju neki smatraju neoliberalnom. (Hejvud, 2004: 99)

Globalizacija – proces nastanka složene mreže međusobne povezanosti, koja znači da na naše živote sve više utiču odluke i događaji koji se odigravaju daleko od nas. Osnovno obilježje je opadanje značaja geografske udaljenosti i teritorijalnih granica, kao što je to slučaj sa nacionalnim državama. (Hejvud, 2004: 268)

Privatizacija – transformacija društvenog i državnog vlasništva u privatno posebnim postupkom i pod propisanim uslovima u skladu sa načelima javnosti, fleksibilnosti, tržišnog formiranja kupoprodajne cijene i stvaranja uslova za dalji razvoj privrede. Privatizacijom se stvara osnova i ambijent za efikasno i racionalno tržišno gospodarstvo. Njeni subjekti su preduzeća i druga pravna lica sa društvenim ili državnim kapitalom. (Ces Mecon, 2005)

Socijaldemokratija – politička ideologija reformiranog socijalizma koja se zalaže za ravnotežu između tržišta i države, pojedinca i zajednice. Osnovna osobina moderne socijaldemokratske misli jeste briga za maeginlce u društvu, slabe i ranjive. Obično se određuje na osnovu načela kao što su socijalna zaštita, redistribucija i socijalna pravda. (Hejvud, 2004: 112-114)

Politička kultura – niz stavova, vjerovanja i osjećaja koji daju smisao političkom procesu i koji produbljuju pretpostavke i pravila koja usmjeravaju ponašanje u političkom sistemu. Ona obuhvaća i političke ieale i operativne norme politike. Politička kultura je prema tome, i sazivanje u skupnom obliku psiholoških i subjektivnih dimenzija politike. Politička kultura je ujedno i rezultat kolektivne historije političkog sistema i životne historije pripadnika tog sistema, i na taj način je jednako ukorijenjena i u sferu javnosti i u osobno iskustvo. (Pye, 1971: 84-85)

Politička manipulacija - manipulacija u politici predstavlja problematičan oblik manipulacije kojom političke elite, koristeći posebne jezičke formulacije, kriju negativne činjenice kako društvo ne bi uočilo ili vidjelo pravu istinu. (Wilson, 2003)

3. Ciljevi istraživanja

3.1. Naučni cilj

Naučni cilj istraživanja temelji se na deskripciji, analizi i eksplanaciji sindikalne politike i postsocijalističkih režima vlasti kako bi se dao doprinos u upotpunjavanju naučnog fonda ovim fenomenima koji su naročito važni za područje Bosne i Hercegovine i Crne Gore, budući da se radi o nedovoljnoj zastupljenosti analize ovih država u naučnim disciplinama kada je u pitanju odnos njihove postsocijalističke tranzicije prema sindikalnoj politici. Klasifikacija različitih defekata u puno-kapacitetnom afirmiranju ovog fenomena, te prognostički odnos prema istom, za naučni cilj postavlja i preokupaciju izgledima, odnosno perspektivom ove ideološke vrijednosti u politici, ekonomskoj sferi i društvu.

3.2. Društveni cilj

Kao društveni cilj postavlja se nužnost razvijanja odgovornosti društvenih elita i političkih aktera prema demokratskim građanskim principima i ljudskim pravima, a naročito radnicima, kao najbronijoj skupini. Cilj je doprinijeti razvoju percepcije o tome kako i koliko položaj radnika govori i o obespravljenom građanstvu, te koliko u postsocijalističkoj tranziciji smješteni u sekundarni "rukav". Nagomilavanje i slaganje zakonskih propisa u ladicama elitnih kategorija, jednako je ustavnom definiranju jedne države kao demokratske čija se implementacija takve ustavnosti u empiriji dovodi u pitanje. Cilj je dati bazične smjernice za poduzimanje konkretnih akcija i doprinijeti povećanju osviještenosti o tome da lična i demokratska prava i slobode ne trebaju biti samo mrtvo slovo na papiru. Pored toga, cilj je da se ukazivanjem na probleme radnika ukaže i na problem cjelokupnog društvenog ethosa, kako bi se reducirala podanička, a potakla aktivna i participativna uloga onih koji zavise od donesenih odluka.

4. Sistem hipoteza

4.1. Generalna hipoteza

U postsocijalističkim državama sindikati su suočeni sa društvenim, ekonomskim i političkim problemima zbog čega su radnici postali najugroženija društvena kategorija.

4.2. Pojedinačne hipoteze

- 1) Postsocijalistički državni razlog i podanička politička kultura uzrok su nedovoljne zastupljenosti artikulacije interesa radnika preko sindikata.
- 2) Logika profita dovodi do dehumanizacije i zamjene rada kapitalom.
- 3) Odnosi između države, kapitala i rada, pod uticajem korporacijskog korporativizma, gube konotaciju partnerskih odnosa.
- 4) Tehnološka revolucija sa robotizacijom demonizira stari način rada dovodeći do pražnjenja radnih mјesta zbog čega radnička klasa postaje egzistencijalno ovisna društvena kategorija.
- 5) Usljed ideološke agresivnosti neoliberalne politike, zaštitnička uloga država socijalne pravde, od koje ovisi sindikalno djelovanje, je u krizi.
- 6) Koristeći se manipulativnim praksama, političke elite formiraju kulturu straha uslijed čega radnici postaju obespravljeni konzumenti desindikalizirane i antiradničke politike.

5. Način istraživanja

Istraživanju će biti interdisciplinarno pristupljeno - politološki, ekonomski i sociološki. Prema načinu prikupljanja podataka (primarnih, sekundarnih i tercijarnih) određeno je kao

kvalitativno. Zasnivaće se i temeljiti na stručnoj i znanstvenoj literaturi, različitim naučno utemeljenim publikacijama i istraživanjima. Metode koje će se tom prilikom koristiti su metoda deskripcije, historijska i komparativna metoda, genetički metod, metoda kompilacije, sistemsko-funkcionalna analiza, metoda klasifikacije, te studija slučaja. Empirijski dio rada zasnivaće se na analizi podataka prikupljenih pomoću struktuiranog intervjeta sa otvorenim pitanjima.

6. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

6.1. Naučna opravdanost

Ogleda se i u pitanju važnosti teme za kontekst i mjesto istraživanja, odnosno Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru, budući da su obije države svojom historijom vezane za djelovanje sindikata i svjetonazora koji je favorizirao njegovu ulogu. Istraživanja ovog tipa na području Bosne i Hercegovine i Crne Gore su minimalna, i pri tome se misli na period ulaska u proces tranzicije i 21. stoljeće, zbog čega rezultati istog mogu stvoriti polaznu osnovu ili nadgradnju budućih kompleksnijih naučnih istraživanja. Doprinosom se smatra prestanak siromaštva i oskudijevanja u postojanju i prikupljanju podataka o ovom fenomenu koji sistemski djeluje na funkcionalnost cjelokupne političke, ekonomске i društvene strukture. Kada se percipira politički, kulturni i socio-demografski obrazac navedenih država, u velikoj mjeri se po svojim sličnostima može komparirati sa drugim državama jugoistočne Evrope, što takođe može poslužiti kao bazno istraživanje ove problematike u tim državama.

6.2. Društvena opravdanost

U konkretiziranju društvene opravdanosti istraživanja polazi se od činjenice da su radnici važna karika u politici, ekonomiji i društvu. Targetiranje prostora na kojem će se provoditi istraživanje, a koje se odnosi na područje država postsocijalizma, još uvjek zarobljenih u procesu prilagođavanja novim političko-ekonomsko-društvenim trendovima, zahtijeva obraćanje pažnje na i dalje postojanu besmisao svakog proizvodnog procesa i društva bez onih čije ruke ne

prisvajaju sav kapital i onih koji nisu vlasnici istog. Analizom ključnih fenomena daje se doprinos percepciji o tome kako i koliko položaj radnika govori i o obespravljenom građanstvu, te koliko su njihova prava i egzistencija smješteni u marginalni diskurs.

7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Za potrebe istraživanja i finalizacije rada uzima se period od 6 mjeseci. Kao prostor istraživanja određena su područja postsocijalističkih država Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Prvi dio

1. Teorijsko poimanje sindikalne politike i postsocijalističkih režima vlasti

Elaboriranje koncepcijskih shvatanja pojmove sindikata i sindikalne politike uzima u obzir tradicionalna i savremena poimanja, modele i razloge pristupanja sindikatima. Na pitanja zašto, kada i kako su se radnici počeli udruživati u sindikate biće odgovoreno genetičkim pristupom uz istovremeno ideološko profiliranje faza razvoja. Koliko je stanje sindikalne politike rezultat reakcije na društveno-politički kontekst, koliko su se sindikati pokazali, bilo kao faktor "socijalne ravnoteže", bilo kao poseban faktor koji izaziva i dovodi do promjena u samom društvu, kakvih i pod kojim uslovima, pitanja su na koja se odgovor nastoji dati sa stanovišta interakcionih promjena.

Drugi segment odnosi se na profiliranje postsocijalističkih režima vlasti u političkoj teoriji. Istrom se pristupa sa stanovišta teorija država jer se o režimima postsocijalizma govori kao o režimima koji su nastali pod uticajem raspada jednog i generiranja drugog porekla u konstelaciji novih političkih, društvenih i ekonomskih prilika. Političku teoriju čini bogatstvo različitih definicija države, a cilj ovog rada nije dublja i zasebna elaboracija svih teorija i definicija. Ovdje je fokus na državama u transformaciji, osnovnim karakteristikama, te problemima sa kojima se ovi režimi suočavaju u pravcu njihove transformacije i demokratske konsolidacije

1.1. Koncepcija shvatanja sindikalne politike u politologiji

1.1.1. Geneza i razlozi osnivanja sindikata

Ideja sindikalnog organiziranja je svoje otjelovljenje imala u trenutku ekspanzije onoga što je tada „izrevoltiralo”, a što danas predstavlja jedan od problema sa kojima se afirmiranje ove ideje u punom kapacitetu suočava - tadašnjeg industrijskog, a današnjeg neoliberalnog kapitalizma. Historijsko ishodište sindikata smješta se u doba industrijalizma i ključnih karakteristika koje su ovu epohu obilježile: akumulacija kapitala i podjela rada. Dodatni revolt izazvao je uspon liberalno-kapitalističke konkurencije (Bušelić, 2017) koja je dovela do permanentnih društvenih i ekonomskih nejednakosti, suočavajući socijalni kontigent sa novom klasnom stratifikacijom – bogatim srednjim višim slojem - buržoazijom s jedne, te industrijskom radničkom klasom, s druge strane. „Početak industrijske revolucije obilježavaju „robovlasnički” vlasnici koji radnike nedovoljno plaćaju, tjeraju ih da rade dvanaest, petnaest ili osamnaest sati dnevno, sedam dana u tjednu, u nehumanim uvjetima opasnima i za zdravlje i za život, kao radnu snagu koriste i žene i djecu, a ljudi otpuštaju zbog bilo kakvog prigovora ili propusta. Sve navedeno mogu si dopustiti zbog masovne nezaposlenosti pri kojoj se poslovi popunjavaju čim se isprazne uprkos niskoj plati i lošim uvjetima rada. Niske plate, prekomjerni sati rada, dječiji rad, nesigurnost posla, nesreće na radu i autokratsko upravljanje radom nazivaju se „zlima” industrijskog doba zbog čega industrijalizacija i sindikalizacija „idu ruku pod ruku”.” (Aleksić et al., 2012:13) Kontekst novih uslova rada doveo je do udruživanja radnika u sindikate ustoličene na idealu socijalne pravde.

1.1.2. Pojmovno određenje sindikata i sindikalne politike

U naučnim disciplinama, za razliku od pravno-zakonskih definicija koje sindikat određuju kao „profesionalno udruženje radnika” (Tintić, 1964:34) istih ili sličnih poslova, u određenju sindikata u fokusu je dobrovoljnost (Laski, 1950) sindikata kao slobodne klasne organizacije radnika nastale u cilju odbrane njihovih prava i interesa. To je „samostalna, demokratska i nezavisna organizacija zaposlenih u koju se oni dobrovoljno udružuju radi zastupanja, predstavljanja, unapređenja i zaštite svojih profesionalnih, radnih, ekonomskih, socijalnih,

kulturnih i drugih pojedinačnih kolektivnih interesa. Zaštita i unapređenje koletivnih i pojedinačnih prava i interesa zaposlenih, odnosno zaštita prava iz rada i po osnovu rada, predstavlja osnovnu funkciju sindikata ... ” (Kosanović, 2010: 139-140) Organizirajući zaposlenike u jedan entitet sindikati, kao najmasovnije mjesto okupljanja radnika, nastoje da poboljšaju njihov položaj u odnosu sa poslodavcima na tržištu rada, te da njihove interese afirmiraju do najviših instance, odnosno donosioca odluka. (Clawson i Clawson, 1999)

U okviru ciljeva koje definiraju u svojim Statutima, vode i određene politike, ekonomске, socijalne i dr., ali ostvaruju i političke ciljeve za koje biraju relevantna sredstva. Sindikalna politika ili politika sindikata (policy) podrazumijeva „...utvrđivanje programa, oblika formuliranja odgovarajućih interesa, težnji i ciljeva radnika, kao i određivanje pravca akcije, sredstava i metoda kojima će to ostvariti. U tom pogledu on je autonoman.”(Tintić, 1964:34) Sindikalnu politku sprovode organizirajući se kao jedinstveni (ujedinjeni, unitaristički) sindikati i pluralistički koji se odnose na osnivanje više sindikalnih organizacija iste struke za svaku profesionalnu kategoriju radnika. (Tintić, 1964)

Tradicionalan pogled na sindikate njihovu ulogu dovodi u vezu sa odbranom egzistencijalnih potreba radnika. Tradicionalni razlozi pristupanja sindikatu su loši uslovi rada, nesigurnost radnih mjesta, niske plate, disbalans moći između poslodavaca i radnika. Primarni pokretač ovdje su bili frustriranost i nezadovoljstvo, nastalo u eri industrijalizma iz želje da se promijeni njihov položaj. (Beardwell i Claydon, 2010) Ideološko uvjerenje je ovdje odrigralo važnu ulogu zbog čega su se uglavnom koristili radikalnim metodama kao što su štrajkovi. (Mello, 2011)

U savremenim shvatanjima sindikat se poistovjećuje sa neprofitnom organizacijom kao dijelom civilnog društva. Uzimajući u obzir njihovo prošireno područje djelovanja, kao razloge pristupanja sindikatu navode osiguranje ekonomskih koristi, pravedniju raspodjelu plata i beneficija, jednake mogućnosti i sigurnost na radu, sudjelovanje u postavljanju pravila i procedura rada, te participiranje u aktivnostima za širu društvenu korist, pravednu distribuciju bogatstva putem pravedne porezne i socijalne politike. Prema ovim shvatanjima, osnovni cilj sindikata nije novac već pomoći društvenoj kategoriji – radnicima (Wolf, 1999), zbog čega se smatraju nosiocima društvenih promjena. (Drucker, 1989) Ovdje su radikalne metode manje zastupljene, a fokus je na odnosu radnik-poslodavac i na participiranju radnika u odlučivanju kroz proaktivnu politiku. (Clark, 2009)

(Ne)favoriziranje sindikata ogleda se u njihovoј percepciji u društvu. Te su antagonističke poglede Freeman i Medoff (1984) predstavili terminima 'monopolskog lica', prema kojem je sindikat shvaćen kao društveno-ekonomski štetna institucija koja, nauštrb svih ostalih aktera, radi samo za dobrobit svojih članova koristeći svoju ekonomsku i političku moć pritisaka, te 'licem kolektivnog glasa' prema kojem sindikati doprinose kooperaciji, povjerenu i implementiraju pravednih politika. (prema Bennet i Kaufman, 2008:1)

1.1.3. Faze razvoja kroz ideološku profilaciju

U znanstvenoj literaturi navode se četiri faze razvoja unutar kojih su se situirala različita ideološka utemeljenja koja su mala uticaj na razvoj različitih sindikata.

1. *Formativna faza* – traje od 40-ih godina 19. stoljeća do priznavanja prvih prava radnicima kada su razvijeni prvi elementi radničkog i sindikalnog pokreta.² Odlučujući uticaj su ovdje imala anarhistička učenja koja su promovirali Mikhail Bakunin i Pyotr Kropotkin, te kršćansko-demokratska struja. Anarhizam (ideologija tzv. bezvlašća) privukla je klasu industrijskih radnika svojim nehijerarhijskim načinom života, te svojom socijalističkom filozofijom anarhosindikalizma koja je kapitalizam smatrala eksplotatorskim. Promovirajući svoj svjetonazor u radničkom pokretu, anarhisti su zajedno sa Karl Marksom osnovali Prvu Internacionalu³ koja je svjedočila internacionalnom karakteru proleterske klasne borbe. Pored toga, na početnu fazu razvoja uticale su ideje socijalne utopije Roberta Owena⁴, čartistički i ludistički pokret. (Stojiljković, 2013)

2. *Etapa polarizacije i rasjepa* – ideološka polarizacija između marksista i anarhista implicirala je dalju podjelu sindikalnih pokreta zasnovanu na različitim ciljevima i metodama. S jedne strane su stajali sindikalizam i anarhosindikalizam vođeni radikalnim metodama (direktna borba, štrajkovi)

² Prema teoriji društvenih pokreta treba napraviti pojmovnu distinkciju između radničkog pokreta koji, kao širi pojam, predstavlja ukupnost radničkih organizacija koje se zalažu i bore za interes radnika i koji istovremeno utiču na razvoj klasne svijesti, i sindikalnog pokreta, koji kao uži pojam, teži većoj koheziji i unutrašnjem jedinstvu nego radnički.

³ Dolaskom Bakunjina, došlo je do polarizacije između marksističke struje i diktature proleterijata, s jedne, te anarhizma i suprotstavljanja kapitalizmu isključivo u ekonomskom domenu, s druge strane. Ta polarizacija prevagnula je u korist marksista, a Internacionala se raspala četiri godine kasnije.

⁴ Utopijski socijalizam označava teoriju koja pripada epohi ranog socijalizma. Kritikom kapitalizma i novih društvenih odnosa, svoju teoriju smjestili su u domene ostvarivanja sreće, harmonije i punoće življenja za društvo. Robert Owen i njegov projekat socijalističkog kolektiva radnih ljudi uzima se kao arhetip utopijskog socijalizma. (Mesarić, 2011)

i idejom potpunog raskida sa kapitalizmom. S druge strane bile su reformske kršćanske i socijaldemokratske snage vođene idejom saradnje s kapitalom. (Stojiljković, 2013)

U ovoj fazi, apolitički sindikalizam i isto takav anarhizam utemeljuju anarhosindikalizam, „.... po kome je oslobođenje ličnosti osnovni uslov za oslobođenje kolektiva – mase – svih“ (Tintić, 1964: 49), vođeni idejama kooperativizma i zajedništva. Otklon od politike i radničkih partija, te pristup isključivo ekonomskom aspektu, revolucionarni prevrat i poimanje sindikata, ne radničkih partija, kao industrijskih upravljača i osnovnih društvenih kategorija, bile su osnovne karakteristike sindikalizma i anarhosindikalizma u ovoj fazi.

Druga radikalna struja koja je htjela potpuni raskid s kapitalizmom bili su marksisti, s tim da su oni, za razliku od prvih radikalnih struja bili za političko djelovanje i diktaturu proleterijata kao krajnji cilj (Marx, 1974) ali su takođe bili zagovarači radikalnih i revolucionarnih metoda. Te su suprotnosti, sa ciljem njihovog objedinjavanja kao rezultat imale Drugu Internacionalu. Ista se raspala nakon ksenofobičnih i ratnih dešavanja u Evropi. Sve to je dovelo do ponovnih rascjepa – marksisti su izašli iz ofanzive u koju je sad stupila radikalna desnica, jedan dio radničkog pokreta se kolebao u centru. Iz tog je kolebanja nastao socijaldemokratski karakter radničkih i sindikalnih pokreta.

Sljedeći izazov radničkom pokretu bila je ruska boljševička revolucija 1917.godine koja marksiste vraća u ofanzivu. Događajima u SSSR-u, realsocijalizam je sindikate posmatrao kao kadrovski rezervoar partije (Mesarić, 2011) i fokus stavljao na njihovu vaspitnu ulogu. Sindikati su bili produžena ruka centralističke nomenklature, a glavna metoda je bila revolucija.

Prihvatanje kapitalizma sa ostvarenjem reformi unutar istog, te raskid s radikalizmom, zagovaran je od strane kršćanskog sindikata. Polarizovan između ortodoksnog i konzervativnog krila s jedne strane, te krila vjerske tolerancije s druge strane (Jovičin, 2010:184), koncept hrišćanskih sindikata protivio se klasnoj borbi i revoluciji kao sredstvu, zagovarajući istovremeno klasni mir i organsku harmoniju kršćanske demokratije, te partnerstvo rada i kapitala unutar kapitalizma.

Druga koncepcija u okviru reformističkog gledišta bili su socijaldemokrati koji su, prije raspada Druge Internationale, bili na vagi centra ideološkog spektra. Fabijansko društvo predstavlja ideološku preteču socijaldemokratske struje, utemeljeno na evoluciji, društvenoj ravnopravnosti, jednakosti i asocijaciji proizvođača koji bi potiskivali kapitalističku moć putem

formalnog političkog saveza sa državom. Iako se sam termin socijaldemokratije povezivao s ortodoksnim marksizmom, do sredine 20. stoljeća su ove struje revidirale u demokratski nasuprot revolucionarnom socijalizmu koji je htio, ne ukidanje već humanizovanje kapitalizma.⁵ (Stojiljković, 2013)

Uspon fašizma i nacizma, kriza 30-ih godina 20. stoljeća, dovela je do pojave korporativnog uređenja koji je istovremeno doveo do pojave sindikata koje je Tintić (1964) u svojoj klasifikaciji prema stanovištu ovisnosti o državi u vezi sa slobodom sindikalnog organiziranja, nazvao prisilnim.

3. *Deradikalizacija institucionalne integracije sindikata* bila je treća faza razvoja sindikata koja je trajala od kraja Drugog svjetskog rata do 70-ih godina 20. stoljeća. U ovoj je fazi došlo do razvoja socijalnog korporativizma utemeljenog na involviranju sindikata unutar tripartitnog odnosa sa vladom i kapitalom. Potaknuta kejnzijskom ekonomskom doktrinom, u ovom se periodu razvila država blagostanja (Welfare state) (Zgodić, 2015) kao glavno sredstvo reforme kapitalizma zasnovana na socijalnom dijalogu i partnerstvu rada i kapitala. Ovaj period, nazvan "zlatno doba", karakteriše unapređenje radnih i socijalnih prava radnika i otklon od poimanja sindikata kao alternativne zajednice. (Rasmussen i Andersen, 2006; Stojiljković, 2013)

4. *Faza ponovne destabilizacije sindikata* je posljednja faza u kojoj se sindikati, nakon raspada realsocijalizma suočavaju sa neoliberalizmom, deindustrializacijom koja je potkopala tradicionalnu radničku klasu, te kapitalizmom (Stojiljković, 2013) koji pod uticajem globalizacijskih procesa postaje megatrend 21. stoljeća. O ovoj fazi slijedi više u narednim poglavljima.

1.1.4. Sindikati i država

Podjelu odnosa sindikat-država predstavio je Bagić (2010) kroz modele radnih odnosa. Onaj u kojem dominira poslovni sindikalizam, voluntarizam, decentralizacija, rascjepkanost

⁵ Hal Drejper, ''Dve duše socijalizma (Feljton): 6. Fabijanski model'', Marks21, 2016, posljednji pristup 02.oktobar 2020., <https://marks21.info/dve-duse-socijalizma-feljton-6-fabijanski-model/>

sindikata bez aktivne uloge države, nazvao je anglosaksonskim modelom. Socijalni korporativizam u ekonomskoj i socijalnoj politici u kojem nije uloga države u reguliranju radnih odnosa presudna, te u kojima postoji integracija sindikata, karakteristike su korporacijskog modela. Treći model naziva mediteranskim, sa visokim stepenom politizacije sindikata potaknuta idejama komunističke klasne borbe, a u kojem je presudna uloga države u reguliranju radnih odnosa. Posljednji je tranzicijski model visokog etatizma, fragmentiranosti sindikata i velike distinkcije između napisanih zakona i prava radnika i zakona primijenjenih u praksi.

Ideološke profilacije su u različitim periodima vršile različit uticaj na sindikate i zaista postoji snažna veza između sindikata, ideologija i akcija, pa su se prema tome afirmirali i različiti odnosi između država i sindikata. Sprovođenje sindikalne politike zavisi i od toga koji model dominira u državi. Odnosi između države i sindikata su različiti ovise o tome da li je u nekoj državi na djelu kapitalistički ili socijalistički sistem.

Socijalističke države su sindikat posmatrale kao partijski agregat, odnosno sindikalne organizacije su bile potčinjene partijama u jednopartijskim sistemima vlasti,. Sindikati su u ovim državama proširili svoje nadležnosti na pitanja koja nisu bila dio sindikalne djelatnosti i imali emancipatorsku ulogu privoljavanja radnika komunizmu. Sindikalne su vođe ovdje bile dio vlasti, a socijalizam je izražavao interes radničke klase pomoću kojeg su dobijali političku i ekonomsku moć. (Hejvud, 2005)

Slomom socijalizma i etabriranjem države u njenoj, danas neoliberalnoj formaciji, a pod uticajem globalizacijskih procesa, odnos između države i sindikata se znatno promijenio i ušao u prethodno navedenu fazu destabilizacije. O uticaju takvog konteksta na sindikalnu politiku slijedi više u narednim poglavljima.

1.1.5. Transformacija ili kraj sindikata?

Prema savremenim teorijama postindustrijskog društva, sindikati nemaju više odgovarajući kontekst za djelovanje, silaze sa društvene scene, a njihovu ulogu preuzima postindustrijsko društvo (Castells, 2000), društvo rada nestaje, a na djelu su, klase profesionalaca, stručnjaka i naučnika ili „novi društveni pokreti u Turenovoj verziji.“ (Pavlović, 2004: 242) Međutim, činjenice koje se suprotstavljaju takvim teorijama su pojava klasičnih društvenih pokreta u

jugoistočnoj Evropi 90-ih godina 20. stoljeća (nacionalistički, populistički) nastalih pod uticajem šoka postsocijalističke tranzicije. Izazovi globalizacije, ekonomске krize i sve veći stepen razlika u bogatstvu takođe su označili povratak centralnog pitanja sindikata – načina distribucije i redistribucije dobara. Istina je da sindikati još uvijek nisu pronašli adekvatan odgovor na univerzalne izazove simultanih procesa globalizacije i novog postindustrijskog društva, zbog čega je i njihova budućnost neizvjesna, ali je i činjenica da se ne može govoriti o kraju radničke klase jer je ista tenutno i najbrojnija. Kako ne možemo govoriti o kraju već redukciji države, jednako tako govorimo o reduciranoj ulozi, ne kraju, sindikata.

1.2. Postsocijalističke države i politička teorija

Od klasične faze razvoja političkih nauka država je bila glavna tema na agendi političkih teorija.⁶ U slijedu različitih procesa regionalizacije, transnacionalne povezanosti i globalizacije, disperzije upravljanja, otvorena su nova pitanja u poimanju nacionalnih država. U knjizi "Bringing the State Back in" (1985) Teda Scokpol dala je jedan od najvećih doprinosa povratku središnjeg mesta države u političkoj teoriji zaključivši: „Ako državu vratimo natrag na odgovarajuće centralno mjesto u objašnjenju društvenih promjena i politike, bićemo prisiljeni da uvažavamo urođenu i specifično svojstvenu istoričnost socio-političkih struktura, i moraćemo da obratimo pažnju na neizbjježnu isprepletenu razvoja na nacionalnom nivou sa promjenama svjetskog istorijskog konteksta.”(cit. prema Pavlović i Stojiljković, 2008: 11) Od nastanka moderne države 16. stoljeća i vestfalskog suvereniteta Jean Bodena u 17. stoljeću, pa sve do savremene, kako je neki nazivaju državom postsuvereniteta, uvjek su postojale mijene koje od trenutka nastanka države nisu istu fiksirale za njen prvobitan oblik, niti su odnosi unutar iste absolutizirani. Relativiziranje tih odnosa indiciralo je dinamizam kao ekvivalenciju postocijalističkih država.

⁶ Na početku je dominirala teorija institucionalizma koja je državu posmatrala kao set institucija. Država se nakon toga pomjera iz sfere interesovanja pod uticajem teorija interesnih grupa, zatim biheviorizma, novog pluralizma Roberta Dalla sa poliarhijskim modelom demokratije, Habermasove teorije društvenih pokreta, pa do teorije civilnog društva u krizi etatizma.

1.2.1. Tranzicija i tranzitologija

Tranzicija je pojam koji je obilježio epohu i duh vremena.⁷ Od 1989. godine, nakon entropije realsocijalističkih sistema postao je sfera interesovanja u naučno-društvenoj literaturi čime se tranzitologija postavila kao sistem znanja o tranziciji. (Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010) Teorije tranzicije se „odnose na države koje su obuhvaćene procesima transformacije od autoritarnih režima (takvi su, na primjer, fašistički, režimi vojnih diktatura, režimi socijalističkih država, i sl.) u demokratske režime za čiju se paradigmu uzimaju liberalno-demokratske države evroatlanskog svijeta. No, tranzicija se može dogoditi i kao regresija: demokratske države deevoluiraju u neki oblik preddemokratske države.” (Zgodić, 2015: 124)

1.2.1.1. Faze i valovi tranzicije

Tranzitologija poznaje ključne faze procesa liberalizaciju, demokratizaciju i konsolidaciju. (Schmitter, 1985) Prve dvije označavaju političku borbu, formiranje nove elite i same aktere. To se poistovjećuje sa onim što je Dankwart A. Rustow u svojoj klasifikaciji faza tranzicije, koja pretpostavlja postojanje nacionalnih država, okarakterisao kao pripremnu fazu i fazu odluke. (prema O'Donnell i Schmitter, 2006) Treća faza, konsolidacija, predstavlja stvaranje novog političkog sistema, izbore i višestranačje, kompetenciju i kompeticiju. Prema Przeworskem, konsolidacija u teoriji tranzicije podrazumijeva kraj demokratske tranzicije političkog poretka, prihvatanje demokratskih pravila igre od strane svih aktera, kada demokratija „postaje jedina igra u gradu“. (Przeworski, 1991: 26) Pored faza tranzicije, postoje valovi demokratizacije koje Samuel Huntington (1991) definira kao: „...skup prelaza iz nedemokratičkih u demokratske režime koji su se dogodili u specifičnom razdoblju i koji su brojčano znatno nadmašili prelaze u suprotnom smjeru u istom razdoblju.“ (cit. prema Merkel 2011:114) Prvi val (1828 - 1926) ima korijene u Američkoj i Francuskoj revoluciji. Drugi val je period nakon Drugog svjetskog rata i poraza fašističkih i vojnih režima od strane Saveznika. Treći val (1974 - 1995) je period zamjene diktatura demokratijom. (Huntington, 1991) Kao četvrti se dodaje onaj koji je karakterističan za

⁷ Tranzicija je pojam koji je, pod uticajem teorija Dankwarta A. Rustowa, O'Donnella, Schmittera, Huntingtona, Huan Linza i Alfred Stepana, u društvenim naukama od 1970. godine postaje „domaći“.

države postsocijalizma čija je tranzicija izrasla na temeljima konflikata, etničkih sukoba, ratova i separatističkih težnji. (Zgodić, 2015)

1.2.1.2. Četvrti val tranzicije

U teoriji tranzicije četvrti val se dodaje zbog radikalnosti i sveobuhvatnosti procesa kojim su obuhvaćene postsocijalističke države za razliku od ostalih. Sveobuhvatnost procesa ogleda se u promjeni na više razina: 1) političkog sistema - koji se transformirao iz monističkog i jednopartijskog u pluralističku i višestranačku parlamentarnu demokratiju; 2) ekonomskog sistema - iz planirane ekonomije u sistem tržišnog kapitalizma; 3) društvenog sistema – iz kolektivističkog društva socijalnih prava i sigurnosti u individualističko društvo sa smanjenim funkcijama socijalne države pod uticajem tržišno reguliranih odnosa. (Lalić, Maldini, Andrijašević, 2010) Radikalnost četvrtog vala tranzicije je u odsustvu kompromisa sa prethodnim režimom. Ta radikalnost usporila je kasniji proces demokratizacije. Prema Clausu Offeu (1997) tranzicija ovih država se od ostalih razlikovala po tome što je bila konfliktna i vezana za prošlost, sa etnificiranim politikom izrasla na temeljima separatističkih težnji i po tome što je došlo do transfera državne imovine pod uticajima neuspjele privatizacije koja je dovela do političke instalacije nove klase poduzetnika. Transformaciju ovih režima od ostalih razlikuje i Michael McFaul, pa navodi da je u ovim državama riječ o "dekomunizaciji", odnosno četvrtom valu – "prema demokratizaciji i diktaturi". (McFaul, 2002: 213) Kada se govori o balkanskom području „na političkim mapama ovaj region izgleda kao eksplozivna mješavina slabih država, država koje ustvari nisu države, i postojećih i budućih protektorata. U istorijskim knjigama, Balkan ima značenje zakasnele modernizacije i procesa izgradnje države.”(Krastev, 2004: 9) To je region koji je „opisan kao mesto gde granice (kada su definisane) nisu čvrste, identiteti su jaki, reformske mere nisu uspele, a budućnost je neizvesna.” (Krastev, 2004: 9)

1.2.2. Elementarna određenja i aspekti postsocijalističkih država

Uzimajući u obzir kriterij uslova i perioda nastanka države mogu biti postkolonijalne ili postsocijalističke. (Zgodić, 2015) „Na najopštijem nivou postkomunistička država ukorijenjena je u paradoksu zasnovanom na potrebi i da se sveobuhvatna i glomazna komunistička država umanji i povuče iz mnogih oblasti, ali i da istovremeno postane efikasnija (snažnija) i da odgovori na neke nove potrebe građana.” (Pavlović i Stojiljković, 2008: 149) Nesposobnost da se odgovori na nove potrebe građana predstavlja jednu od ključnih distinkcija između razvijenih i postsocijalističkih država, što se s druge strane dovodi u vezu sa postojanjem ekstensivno politizovanog državnog aparata i nasleđem prethodnog sistema. Postsocijalističke države se interpretiraju kao države u transformaciji, tranziciji, kretanju, odnosno izgradnji. Izradnju ovih država „... posreduju dva procesa: proces oslobođanja od nasljeđenog shvatanja države, a ono se, to shvatanje, manifestiralo i u prihvatanju panatatzima i statokratskog kulta države, i na drugoj strani, proces izgradnje države prema proliberalnoj i prokapitalističkoj filozofiji, aksilogiji i politici društva.” (Zgodić, 2015:130)

1.2.2.1. Aspekti postsocijalističkih država

Grzyma la-Busse i Jones Loung (prema Pavlović i Stojilković 2008:151-153) izdvojili su aspekte važne za razumijevanje procesa izgradnje postsocijalističkih država:

Prvi aspekt odnosi se na *brzinu odvijanja procesa*, koja se uzima i kao novuum u eksplanatornom pristupu procesu izgradnje države. Preventivno djelovanje zapadnoevropskih država i civilizacija u pogledu iznalaženja adekvatnog postulata za predstojeće suočavanje sa ovim procesom omogućilo im je uspostavljanje konsenzualnog državnog aparata. Isto se ne može reći za države postsocijalizma, budući da su one, bez dugogodišnjeg osvrta na preventivno usklađivanje neočekivano suočene sa ovim procesom. U trenutku tog ”šoka”, unutar ovih država nužno je bilo postavljanje mnogobrojnih pitanja, od pronalaženja sopstvene uloge kao pojedinca i građanina, karaktera politike, uloge institucija, odnosa države i civilnog društva, preko teritorije, do kulture i društva. U ovim pitanjima se gubi jednodimenzionalnost brzine, a nastupa važnost multidimenzionalne percepcije i dubine samog procesa.

Sljedeći aspekt se odnosi na *uticaj formalnih i neformalnih struktura i praksi i njihovo*

međusobno sukobljavanje. Decentraliziranost i disperziranost u donošenju odluka ne samo da je dovela do "sklapanja ugovora" sa različitim formalnim akterima, već je na političku scenu kao ravnopravne sudionike postavila neformalne aktere. Doprinos izostanka konsenzusa unutar formalnog okruženja, implikativno je počela proizvoditi komplementarno djelovanje formalnih i neformalnih struktura u određenim interesnim sferama. Reduciranje na formalno i neformalno, doprinijelo je i izostanku javne rasprave o ključnim pitanjima i stavljanju kolektivnog djelovanja po strani.

Posljednji aspekt je *međunarodni kontekst koji se grana na procese globalizacije i procese evropeizacije*. Odnosi se na uticaj transplanetarnosti i transnacionalnosti kojima se povećava intenzitet uticaja nekih drugih unutrašnjih i vanjskih faktora i pod uticajem kojih se države mijenjaju. Pritiskom takvih trendova, države su "uskraćene" u pogledu ostvarenja njihovog punog suvereniteta. Pored unutrašnje disperzije, vlast se disperzira i u smislu porasta nadnacionalno produženih ruku odlučivanja, na koje države prenose svoje ingerencije i dio suvereniteta. Polazeći od te činjenice, dolazimo do drugog dijela međunarodnog konteksta koji se odnosi na proces evropeizacije, a koji je od velike važnosti kada se uzme u obzir da je sam proces postsocijalističke tranzicije pripisan evropskom dijelu svijeta, prvenstveno istočnoj i jugoistočnoj Evropi, a koji opet, za razliku od dominantog uticaja zapada, kaska u tom procesu i prilagođavanju na uvjete onoga što se u multiverzumu vlasti naziva evrokratija.

1.2.2.2. Komunikacijski trougao država-partije-civilno društvo: (ne)postoji?

Ovdje dolazimo do još jednog aspekta postsocijalističkih država - odozgo na dole pravca u izgradnji države. (Pavlović i Stojiljković, 2008) Prelaz iz autoritarnih režima prema liberalnijim modelima demokratije ovdje je retrogradan ne progresivan jer se „u većini postkomunističkih društava radi o značajnom disbalansu u korist političkih elita”, i „zbog nedovoljne snage civilnog sektora da se odupre putem inicijativa”. (Pavlović i Stojiljković 2008:154) Posljedica prehodnog odsustva demokratskog uređenja, unutar kojeg su građani ravnopravni donosioci odluka jeste i ubjeđenje da su individualne potrebe pod dominacijom fasciniranosti državom, što je posljedica uticaja teorija državnog razloga (fr.raison d'État), koji je Giovanni Botero (1589) definirao kao "poznavanje sredstava pomoću kojih bi takav dominion (Država) mogao da se osnuje, očuva i poveća." (cit. prema

Pavković, 2013: 7) Nasljeđe starog režima odbjeglo je od ograničenosti političkih aktera i države zbog čega se formalni uticaj civilnog društva nastoji politizovati i propagandno uvesti u konformizam, čime se dodatno ograničava prostor za djelovanje neistomišljenika.

Partije, kao osnovni kanal koji interesu društva prenosi na političku scenu, u postsocijalizmu su se distancirale od masovnih partija, usidrenih u civilnom društvu, koje su bile glas njegovog deprivilegovanog stanovništva. Dominacija partiskske politike i partitokratije je u postsocijalističkim državama na scenu postavila sveobuhvatne partije, limitirajući ulogu civilnog društva. Prema svim tim parametrima, da bi se dostigla poslednja faza tranzicionog procesa koju Ralf Dahrendorf (1996) u svojoj teoriji demokratske revolucije naziva "dobom građana", neophodna je nezavisnost i transparentnost u radu političkih partija, redistributivna politika, društvo zasnovano na solidarnosti i autonomija javnih institucija. (Vidaković, 2019: 132)

Izradnja države u postsocijalizmu pretpostavlja izgradnju nove unutar već postojeće države, prenosom vlasti s jedne na drugu grupu ljudi, a u ovom kontekstu taj transfer vlasti je izostao pod paravanom orijentacije postsocijalističkih elita prema proliberalnoj aksilogiji, zbog čega takva vlast još uvijek ima dominaciju nad onim segmentima nad kojima je i prethodno imala, te je samim tim proces i dalje orijentiran hijerarhijski na dole. Pod takvim okolnostima civilno društvo ostaje na margini latentnosti ili apatičnosti.

1.2.3. Demokratska konsolidacija – iluzija postsocijalističkih država?

U knjizi "O državama" Esada Zgodića (2015), konsolidirane države klasificirane su u red država s komplimentima u kojima su završeni procesi tranzicije: „...destrukcija starog, konstrukcije drugačijeg, njegove stabilizacije i uspostavljanja modernizirane funkcionalne egzistencije.” (Zgodić, 2015: 319) Konsolidiranim demokratijama smatraju se države u kojima su dovršene transformacije u: „političkom domenu” (normativno-institucionalna konstitucija demokratije, demokratska procedura); *institucionalnom domenu* (djelotvorna pravna država i učinkovita javna uprava); *ekonomskom domenu* (uređeno tržišno gospodarstvo); *u socijalnom domenu* (djelotvorne funkcije socijalne države).” (Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010: 40)

Pored svega navedenog u ovim državama postsocijalizma postoji i problem neusklađenosti odgovora na obrazac demokratije, polemika između većinske i konsenzualne

demokratije, te između sistema vlasti – parlamentarni, predsjednički, polupredsjednički. Nedostatak aktivnog građanstva i razvijene političke kulture civilnog društva, kako je prethodno predstavljena u komunikacijskom trouglu država-partije-civilno društvo, dodatno su otežali put postizanju kompromisa, a samim tim i razvoju demokratije. U institucionalnom domenu, uspostavljanje pravne države i vladavine prava predstavlja slabost zato što državni razlog i partitokratija ovdje stoje iznad zakona, nisu limitirane onako kako hibridan karakter liberalne demokratije zahtijeva. U ekonomskom domenu, problem prelaska iz državno-planirane u ekonomiju tržišnog kapitalizma, deregulacije i privatizacije državnog vlasništva pod uticajem Washingtonskog konsenzusa, je u tome što je kapitalistička tranzicija išla "odozgo", od političkih elita, zbog čega se u ovim državama govorи kao o političkom, a ne poduzetničkom kapitalizmu. Sa socijalnog aspekta, atribucija socijalne države, koja je u prethodnom režimu bila značajna jer su socijalističke države prema Inglotu: „... razvile mrežu socijalne sigurnosti, odnosno komunistički sistem blagostanja koji se zasnivao na tri bazične komponente koje su uključivale: (1) obnovljene, izmijenjene i proširene institucije i programe socijalnog osiguranja naslijedene iz pretkomunističkog perioda; (2) nove socijalističke institucije i olakšice te (3) staljinistički model razvijen za organizaciju, finansiranje i upravljanje socijalnim programima.“(cit. prema Fejzić, Sadiković i Turčalo, 2017: 51) Suština socijalističkog poimanja sistema blagostanja, koja se svodila na to da je država odgovorna da pruži socijalnu sigurnost svim građanima, je pod uticajem ekonomske transformacije kolabirala do mjere da su subvencije socijalne politike smanjene. (Fejzić, Sadiković i Turčalo, 2017)

U kojem smjeru ide tranzicija, hoće li se neka država konsolidirati ili ne, zavisi od mnogih faktora, kako internih tako i eksternih. Schmitter kao interne faktore navodi: za kakvim predautoritarnim režimima poseže država, karakter i trajanje prethodnog autoritarnog sistema, kako je protekao slom prethodnog režima, a kako faza tranzicije, koje i kakve strategije slijede političke elite u fazi tranzicije i konsolidacije i kako ih mase vide. (Schmitter, 1988: 93) Kao najvažnije eksterne faktore navodi: stabilnost demokratije u susjednim državama, uključenost u nadnacionalne i međunarodne privredne i političke saveze, posljedice i učinci međunarodne potpore, vrsta uključenosti u međunarodnu podjelu rada i konjukturne privredne cikluse. (Schmitter, 1985: 64)

U postsocijalističkim državama iskustvo sa prethodnim režimom, sa kojim su nekritički i beskompromisno raskinuli, je dugogodišnje i ekstremno različito od onog kojem trenutno teže. Ove su države zapale u stanje tranzicijskog sindroma, u kojem su strategije političkih elita

nekoncipirane, fragmentirane i neusklađeno vođene različitim ciljevima i interesima. Kada su u pitanju vanjski faktori, postoji nestabilnost demokratskih poredaka susjednih država, na šta dodatno utiču dugogodišnji ratovi i još uvijek neriješeni konflikti, a što za posljedicu ima i otežan pristup nadnacionalnim privrednim i političkim savezima, naročito onim koji kao uslov integracije navode demokratiju i odsustvo konflikata sa susjedima. Demokratski deficit posljedica je uticaja međunarodne zajednice koja, uz sve navedeno, diktira unutrašnju i vanjsku politiku reducirajući puni unutrašnji suverenitet. Na kraju, neprimjerena kapitalistička tranzicija, dovela je do razmještanja unutrašnjih i vanjskih odnosa prema marginalnoj liniji i ovisnosti o multinacionalnim konglomeratima zasnovanim na drugačijim pravilima od planske ekonomije.

Padom "željezne zavjese" i slomom realsocijalizma, u Evropi su se pojavila velika i optimistična očekivanja od demokratije. „Prevladavalo je uvjerenje o dugoročno potpuno izvjesnoj pobjedi liberalnog konstitucionalizma i demokratije nad autokratijama različitih ideoloških boja i predznaka. Smatralo se kako je uspjeh zajamčen jer je riječ o normalizaciji, vraćanju političkih i gospodarskih institucija i cjelovitih sistema konceptima organizacije primjerenim ljudskoj naravi, nakon neuspjeha surovog socijalnog eksperimentiranja in vivo tokom dugih desetljeća dominacije socijalističkih autokratija u velikom dijelu svijeta, bez obzira na žrtve.” (Smerdel, 2019: 10) Radikalni preokret pod uticajem fascinacije demokratijom i velikih očekivanja, u državama u kojima se nikada demokratski nije upravljalo usporilo je "demokratsko buđenje" i postavilo stagnirajući i momenat u procesu izgradnje država zbog čega se zemlje četvrtog vala tranzicije mogu nazvati društвom blokirane demokratije zaglavljeno u demokratskoj dilemi.

Drugi dio

2. Pojava i razvoj sindikale politike u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori

Ovaj dio rada namijenjen je hronološkom presjeku razvoja radničkih pokreta i sindikata Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Dugogodišnji tok oscilacija u njihovoј državnosti stvorio je specifične uslove na čijim temeljima su se navedeni fenomeni afirmirali i razvijali.

Prvi dio odnosi se na pojavu sindikalizma i početke radničkog organiziranja u Bosni i Hercegovini. Istim je obuhvaćen period od okupacije stranih sila 1878. godine u cilju osvrta na pojavu i položaj radničke klase pod naletom kapitalizma, period Prve i Druge Jugoslavije, do tranzicijskog perioda poslije višestranačkih izbora i njihovog agitovanja za oslobođenje u periodu agresije, preko početnih postdjeljonskih decenija do danas.

U drugom dijelu se bavimo pitanjem sindikalnog svjetonazora u Crnoj Gori kojim je obuhvaćen čitav period 20. stoljeća do danas, sa osvrtom na specifikacije sa kojim je Crna Gora ušla u 20. stoljeće kako bi se objasnile posljedice zakašnjele industrijalizacije na radničko organiziranje. Na kraju, prije nego se referiramo na sindikat u nezavisnoj Crnoj Gori, definiraćemo način reguliranja radničkih odnosa i sindikalnog udruživanja u periodu kada je Crna Gora sa Srbijom formirala prvo Saveznu Republiku, a zatim Državnu zajednicu.

2.1. Sindikalizam i počeci radničkog organiziranja u Bosni i Hercegovini

2.1.1. Radnička klasa u periodu austrougarske okupacije

Dolazak Austrougarske 1878. koja je „prividno stimulirala brži kapitalistički razvoj, ali je nastojala da ne dira u zaostale feudalne odnose” (Očak, 1984: 162) uticao je na razvoj novih društvenih i klasnih odnosa, novi način proizvodnje uz još uvijek djelujući feudalizam. Radnički pokret Bosne i Hercegovine nicao je u uslovima novorazvijenog kapitalizma sa dobro očuvanim reliktima starog feudalnog sistema koji su bili kočnica privrednog razvoja i radničkog djelovanja. Na vrhu društvenih odnosa stajala je nova država kao kapitalist i eksplotator sa novim zakonima i običajima, kao najveći izrabljivač radne snage. Pored toga, konfesionalna netrpeljivost i šovinizam usporavali su emancipaciju radničke klase od uticaja stranih kontigenata i solidarnost proletera. Domet radničkog pokreta dodatno je suzbijan nedemokratskim represivnim mjerama podržanim od strane domaće buržoaske klase. Neprijateljski stav prema radničkim udruženjima izražen je i klasno motiviranim etabiranjem građanskih partija. (Rajković i Jakovina, 2018) Prve godine akcija i udruženja radnika protekle su u štrajkačkim aktivnostima izazvanim teškim uslovima rada. Prvi štrajkovi 90-ih godina 19. stoljeća nošeni su karakterom spontanog otpora vođenog od strane „...još klasno nesvjesnih i neorganizovanih radnika protiv teškog jarma eksplotacije.” (Šarac, 1955:37)

2.1.1.1. Prve organizirane radničke akcije

Kao čuvar i zaštitnik interesa radničke klase, sindikat je u Bosni i Hercegovini nastao 1905. godine osnivanjem Glavnog radničkog saveza BiH te stupio na scenu kao klasni pokret radnika sa ciljem „da radi na kulturnom, moralnom, materijalnom unapređivanju radnika, da budi klasnu svijest i širi radničku solidarnost.” (Ljuhar, 2006:5) Od ovog perioda Bosna i Hercegovina nije ostala bez organizacije radnika i organizovane radničke akcije. Štrajkovi, tarifni pokreti, proslave

Prvog maja, zahtjevali su organiziranje radnika i njihovo međusobno povezivanje jer je do 1905. godine radnička klasa bila u fazi sazrijevanja i stvaranja percepcije o tome „... da snaga radničke klase može biti samo u njenoj organizovanoj akciji i klasnom jedinstvu.” (Dizdarević, n.d.:13) Ova godina označila je prelaz sa pojedinačnih na kolektivne ugovore i prvu fazu u kojoj radnici iste struke zajedno stoje naspram poslodavca. (Hadžibegović, n.d.) Kolijevke sindikalnog pokreta bili su Sarajevo i Banja Luka kao, u organizacijskom i štrajkačkom smislu, najvitalniji dijelovi države. Jedna od početnih štrajkačkih aktivnosti desila se u trenutku zabrane proslave Praznika rada 1906. godine kada je došlo do generalnog štrajka koji je okupio radnike iz čitave države. Historijska 1906. označila je uspon radničkog pokreta pod zastavom radničke solidarnosti, eksplozije borbenog raspoloženja protiv okupatora i vjere u sopstvene radničke snage. (Dizdarević, n.d.)

Sve dotadašnje aktivnosti bile su nepovezani napori pojedinih izolovanih radničkih grupa, koji su tek pod rukovodstvom Miće Sokolovića, kasnije i Jerotija Plavšića, dobili oblik organizovanog klasnog radničkog udruživanja. Oni su formirali veliki broj sindikalnih organizacija koje su „...pozivali u borbu i lično rukovodili nizom akcija radnika protiv klasnog neprijatelja, vaspitavajući proleterske kadrove u duhu učenja klasika marksizma.” (Šarac, 1955:45) Naučni socijalizam radničkog pokreta živio je u tom trenutku period svog uspona međutim, aneksiona kriza otežava rad radničkom pokretu kroz akcije represivnih državnih aparata.

2.1.1.2. Od radničke političke avangarde do integracije u Državu SHS

Osnivačkim kongresom Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu SDSBiH) 1909. godine, koja je sebe deklarisala kao nosioca kulturne emancipacije i prava radnika, počelo je novo poglavje u historiji radničkog pokreta, a klasna borba dobija potpunu političku fizionomiju kapitalističkog karaktera. (Anđelić, 2009) SDSBiH koja je neposredno izrasla iz sindikalnog pokreta bila je sa istim povezana kako u počecima ujedinjenja, tako i u kasnijem periodu. (Rajković i Jakovina, 2018) „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine predstavljala je praktični izraz dugotrajnih nastojanja radnika da formiraju i stvore svoju nezavisnu političku organizaciju. ” (Fejzić, et al., 2020: 16) Period od 1905. do 1909. godine je,

bio razvojni put radničkog pokreta iz "klase po sebi" do "klase za sebe" (Šarac, 1955).⁸

Nastupom Prvog svjetskog rata djelovanje radničkog pokreta bilo je onemogućen, da bi se isti počeo obnavljati pod uticajem iskustava Februarske i Oktobarske revolucije 1917. godine. U Godinu dana kasnije održana je Zemaljska konferencija SDSBiH i sindikata na kojoj odlučeno da se obnove sindikalne organizacije i to „na principima internacionalnog socijalizma, na principima na kojima su naše organizacije stajale do svog postanka.“ (Dizdarević, n.d.:14) U daljem toku razvoja sindikalni pokret bio je vođen prethodnim iskustvima i revolucijama iz 1917. podupiranog "Glasom slobode", jedinim socijalističkim listom na Balkanu.

2.1.2. Radnički pokreti BiH u decenijama Prve Jugoslavije

Prethodno uspostavljeni revolucionarni stavovi klasne borbe radnika u istom su usponu dočekali novouspostavljenu državu sa istovremeno afirmiranim stavovima o novoj državi kao antiradničkoj. U sukobima rada i kapitala, bosanskohercegovački radnički pokret nije izostao u pokazivanju svoje organiziranosti i odlučnosti u razvijanju revolucionarnog raspoloženja.⁹ Od njega je, uz podršku argumentacije SDS BiH, potekla ambicija za ujedinjenjem radničkog pokreta Jugoslavije, uvjerenog u važnost internacionalne kooperacije radničkih pokreta svih jugoslovenskih zemalja na ostvarivanju historijskog interesa radničke klase. Ta ambicija realizirana je 1919. godine osnivanjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), kao i jedinstvenih jugoslovenskih sindikata. Kadrovi sindikata Bosne i Hercegovine dali su najveći doprinos jedinstvu zasnovanom na revolucionarnoj platformi. (Rajković i Jakovina, 2018) Radnički pokret Bosne i Hercegovine se zajedno sa Jugoslovenskim pokretom pridružuje protestu evropske radničke klase.¹⁰ Tim činom kreirana je proletersko-internacionalna solidarnost. Solidarnost i podršku u štrajkačkim akcijama pružao je Savez komunističke omladine Jugoslavije, čime je doprinio razvoju klasnog radničkog pokreta. Osim akcija omladinske populacije podrška radničkom pokretu dolazila je i od strane organizacije žena komunista, kao i dječije grupe "Budućnost". (Nedimović, 1965)

Godine 1920. ojačala je politika pristalica oportunističkog centruma, koja je, za razliku od

⁸ O brzini razvoja organiziranog radničkog pokreta govori i podatak da je više od 1 600 radničkih zborova održano 1911. godine. Iste godine je u Sarajevu osnovan prvi radnički dom na Balkanu sa ciljem klasnog prosvjećivanja radnika. Veliki broj štrajkačkih aktivnosti obilježio je period od 1910. do 1912. godine. (Dizdarević, n.d.)

⁹ Generalni štrajk, suprotstavljanje zabrani proslave Prvog maja 1919. godine u Sarajevu, Zenici, Mostaru i Travniku, pokazatelji su spremnosti na borbu protiv režimskog eksploatiranja i represija.

¹⁰ Protestne i tarifno-štrajkačke akcije na čelu sa Partijom i Jedinstvenim sindikatima, prinudile su donošenje Uredbe o osmočasovnom radnom vremenu, a od režima se zahtjevalo i priznavanje prava na štrajk.

revolucionarne struje, bila reformistički orjentirana (Nedimović, 1965) što je stvorilo raspoloženje odbjeglo od revolucionarnih tendencija, a veliki dio rukovodećeg kadra radničkih organizacija okrenuo struji centrumaša.

2.1.2.1. Štrajk rudara Bosne i Hercegovine

Pretenzija ponovnih sabotaža radničke klase od strane buržujskih vlada, izazvala je buđenje revolucionarnog duha, prvenstveno kod rudara Bosne i Hercegovine. Kriza rudarske proizvodnje je dodatno uticala na položaj radničke klase, koji je u tom trenutku bio obilježen visokim stepenom socijalnih problema.¹¹ Najveća i najpoznatija posljedica takve situacije, koja je uticala i na poduzimanje daljih mjera vlade protiv radničkih organizacija, bio je štrajk 1920. godine. Zahtjevi rudara da se poboljšaju uslovi rada, smanji radno vrijeme i usklade nadnice sa cijenama namirnica, odobreno je od strane Ministarstva šuma i ruda pripremanjem Novog radnog ugovora koji je trebao stupiti na snagu u avgustu 1920. godine. (Brčić, 1965) Dogovorena revizija ugovora nije ispoštovana, zbog čega rudari stupaju u revolucionarni štrajk o čemu je bilo riječi i u listu Glas slobode: „Iz svega je jasno da je guranje radnika – rudara u štrajk djelo Rudarskog odsjeka Zemaljske vlade, ali se je moglo pretpostaviti da će klasni protivnici proleterijata reći da je štrajk djelo rudarkih radnika i Komunističke partije i da radnici u najkritičnijim momentima kada Konstituanta partije ima da donese ustav za cijelu zemlju, izazivaju potrese u državi, žele da ruše državu, da su u službi neprijatelja... A neprijatelji proleterijata, centrumaši, na čelu sa braćom Jakšićima, zvonaši oko Jove Šmitrana, kao i mnogi drugi, zaista su tako i mislili. Oni su na sve moguće načine nastojali da čitavu situaciju prikažu onako kako to njima, a time i režimu konverira, jer oni su, izdavši stvar proleterijata, najprije otcjepljenjem na Vukovarskom kongresu KPJ, a zatim i Manifestom opozicije jasno stavili do znanja ko su oni i na čijoj su strani.”¹² Nakon ponovnog pokušaja obraćanja rudara Zemaljskoj vladu, a kako je u tom periodu izvještavanje putem različitih novinskih listova bilo važno, svaka strana je iste koristila kako bi zahtjeve radnika - rudara preveličala i/ili lažno predstavila javnosti.¹³ Na provokacije buržoaske

¹¹ Rudnici su bili u rukama države, nadnice niske, radno vrijeme od 10 do 12h dnevno, uslovi rada sve nepodnošljiviji, a zahtjevi rudara rudarskim direkcijama i Rudarskom odsjeku pri Zemaljskoj Vladi u Sarajevu sve češći kako bi se opisano stanje promijenilo.

¹² Glas slobode, br. 276 od 21.12.1920.

¹³ List "Srpska riječ", hrvatski "Zagrebački list" ,novosadska "Sloboda", je revolucionarne pretenzije radnika predstavila kao građanski rat i da ono što oni žele nije povećanje nadnica, već pogoršanje političke situacije.

štampe, radnička i sindikalna štampa odgovarala je ukazivanjem na nužnost ujedinjenja radnika u borbi protiv manipulatorno-propagandnih opozicionih listova, a sve to u cilju osvete.

Dokazi o pretjeranosti i neopravdanosti zahtjeva radnika-rudara nisu išli na ruku vladajuće centrumaške struje, te su se okrenuli radikalnijim mjerama u cilju suzbijanja revolucionarnih i štrajkačkih akcija. Ponovno aktiviranje revolucionarnih tendencija, izazvalo je strah kod velikosrpske buržoazije i ponovnu ofanzivu buržoaske politike.

2.1.2.2. Nezavisni sindikati BiH od 1921. do 1924.

Ofanzivom Obznane iz 1920., Zakona o zaštiti države iz 1921. i ofanzivom kapitala¹⁴ rad sindikalnih organizacija i KPJ stavljen je u ilegalu, te razbijen klasni sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini. U tim je uslovima KPJ u sindikatima vidjela glavno uporište revolucionarne politike sindikalizma i osnovnu formu organiziranog djelovanja proleterijata. Temelji sindikalnih organizacija udareni su stvaranjem sindikalnih uporišta u Sarajevu i Bosanskoj krajini, te etablimanjem Pokrajinskog sindikalnog Vijeća u Sarajevu. (Nedimović, 1965) Nakon prihvatanja apela za formiranje Nezavisnih sindikata, upućenog svim sindikalnim radničkim organizacijama, te osnivajem Međusavezognog sindikalnog odbora, Oblasni sekretarijat KPJ za Bosnu i Hercegovinu otpočeo je proces legalizacije Nezavisnih sindikata. Nezavisni sindikati su na bosanskohercegovačkoj teritoriji djelovali od 1921. do 1924. godine kao jedinstveni i primarni branitelj ekonomskih interesa lijevo orijentiranih radnika. Savez šivačkih radnika u Sarajevu, oko kojeg su se okupljali i svi ostali radnici, prvi je počeo da djeluje. (Nedimović, 1965) Nezavisni sindikati okupljali su 1922. godine oko 30 000 članova. Njihova osnovna greška bio je njihov fokus na zanatsko radništvo, a ne na rad u krupnim industrijskim preduzećima. (Hadžirović, 1978) Posmatrani kao prijetnja režimskoj politici, Nezavisni sindikati su zabranjeni 1924. godine, a revolucionarno orijentirana radnička klasa ušla je u fazu ograničenih aktivnosti.

Nakon uvođenja Šestojanuarske diktature 1929. godine i režimske ideologije zabranjen je rad stranaka i sindikata, a isti su ušli u period stagnacije. Od 1905. godine bosanskohercegovački radnički pokret nikada nije bio u težim uslovima.

¹⁴ To su zakoni koje su opozicione strane donijele u cilju navodnog sprečavanja onoga što su nazivali kapitulacijom države.

2.1.3. Sindikati BiH u decenijama radničkog samoupravljanja

Nakon pretvaranja sindikata u organe klasne borbe pod uticajem komunističke ideologije 1939. godine uslijedio je period revitalizacije sindikata koja se naročito osjetila u jedinstvu radnika Sarajeva, Mostara, Banja Luke i Ljubije. Nakon što je Drugi svjetski rat zaustavio dalje sindikalno organiziranje¹⁵, dolazi period radničkog samoupravljanja¹⁶, ključna tekovina u povijesti Bosne i Hercegovine po pitanju rada, radnih odnosa i radničkih prava, kao i demokratizacije na radnom mjestu. U ovim uslovima sindikat postaje mobilizator radničke klase u borbi za radnička prava, katalizator sposobljavanja radnika samoupravljača za upravljanje preduzećima. Reforma sindikata u organizacionom smislu bila je jedna od posljedica modela radničkog samoupravljanja u smislu da je smanjen broj funkcionera, ojačao volonterizam, a sindikalne podružnice u preduzećima su do bile veću samostalnost. Radnički savjeti morali su se uvijek konsultovati prije krajnje odluke o platama. Osnivanjem Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije takav način rada sindikata je prekinut 1953. godine, a zamijenio ga je Narodni front. Od tog trenutka sindikat je svoje aktivnosti usklađivao sa stavovima Partije. Počeli su preuzimati zaštitničku funkciju, naročito izraženu u Bosni i Hercegovini, kojom su se protivili otpuštanju žena, starijih i osoba sa invaliditetom. Podupirali su ekonomsku stimulaciju za veću produktivnost rada, a oštro kritikovali istu zasnovanu na bazi komercijalizma. Podržavali su ekonomsko obrazovanje radnika. (Miljanović, n.d.)

Druga decenija samoupravljanja počela je sa promjenom privrednog sistema u kojem su radni koletivi dobili pravo samostalne raspodjele prihoda i to bez učešća države. Njihova dalja borba počela je zagovaranjem da se preduzeća organizuju po ekonomskim jedinicama i da zborovi radnika dobiju veća prava u regulaciji internih odnosa organizacije što su 1964. na Šestoj skupštini Saveza sindikata Bosne i Hercegovine i implementirali. Borili su se protiv daljeg egzistiranja preduzeća koja ne plaćaju realnu vrijednost rada, kao ni prekovremeno radno vrijeme. Zagovarali su instantno rješavanje problema birokratizma, tehnokratije i tradicionalnog

¹⁵ U NOR-u je, kao popriše bitaka za slobodu od ukupno i 700 000 jugoslovenskih žrtava, dala 700 000, a radnici bosanskohercegovački radnici činili su borbeno jezgro socijalističke revolucije od 1941. do 1945. godine. (Miljanović, n.d.)

¹⁶ Ovaj privredni i politički eksperiment temeljio se na predaji preduzeća na upravljanje radnicima, te separaciju države od privrede pod parolom “Tvornice radnicima – zemlje seljacima“. Formiraju se Radnički savjeti koji postaju donosioci bitnih odluka vezanih za ekonomski pitanja, zaradu, poslovanje i druge oblasti vezane za rad. Zakon o samoupravljanju formalno postaje Ustavni zakon i normativna orijentacija koncepta radničkog samoupravljanja 1953. godine kojim je došlo je do prelaska iz državnog u društveno vlasništvo.

budžetskog sistema te na taj način proširili područje svog djelovanja I dobili pravp da odlučuju p
društvenim procesima. (Miljanović, n.d.)

Rezimirajući njihovu ulogu u 1960-im, ne smije se izgubiti iz vida njihova konstanta kooperacija sa radničkom klasom i koncentracija na izmjene proizvodnog sistema koje su korjenito promijenile položaj radnika. Radničkim amandmanima iz 1971. je sindikatima i radničkoj klasi Bosne i Hercegovine otvoren novi, pozitivno orijentiran socijalistički razvoj i put ka rješavanju problema, a isti su ušli u sastav Ustava SFRJ i SRBiH 1974. godine. (Ljuhar, 2006) Protivljenje stavljanju sindikata na sporedni društveni kolosjek svoje posljedice je imalo u njihovom prisustvu i angažmanu na svim društvenim frontovima „od razvitka samoupravnih odnosa kako na nivou globalnog društva, tako i u njegovim pojedinim segmentima, preko planskog usmjeravanja i društvenog razvitka i izgradnje samoupravnog sistema raspodjele dohotka do ustavne rasprave i izgradnje sistema socijalne politike, životnog i društvenog standarda koji odgovara samoupravnom karakteru društva u cjelini.“ (Miljanović, n.d.:353) Njihova posvećenost radnicima, solidarnost, kooperacija i položaj iz parcijalno uključenih u društvene procese do potpuno uključenih, svoj vrhunac dostiže 1974. godine. Ovom etapom utvrđen je i konkretizovan njihov društveni položaj, uloga i širina prava a „... sindikatu je omogućeno da aktivno pokreće zakonodavne inicijative preko delegata u zakonodavnim tijelima, koje su sami birali.“ (Ljuhar 2006:58) Od tada sve do sukoba unutar jugoslovenske politike sindikati dobijaju potpuno povjerenje radnika kao organizacije od izuzetne važnosti za afirmiranje i propagiranje njihovih trenutnih i trajnih interesa i prava.

2.1.4. Reforma ciljeva i organizacije sindikata nakon višestranačkih izbora

Nakon tridesetogodišnjeg djelovanja u samoupravnom sistemu pod okriljem jednopartijske politike, u Bosni i Hercegovini dolazi do uvođenja višestranačja. Glavno pitanje Osmog kongresa Saveza sindikata odžanog 1990. u Sarajevu, bilo je pitanje reforme sindikata. Zaključak Kongresa bio je da sindikat BiH, po prvi put u historiji, bude samostalan i politički nezavistan, nevladina i dobrovoljna organizacija radnika i penzionisanih radnika bez tutorstva sa ciljem zaštite prava radnika, prilagođenu novonastaloj situaciji tržišne ekonomije i političkog pluralizma. (Ljuhar, 2006) Usvojen je Akcioni program i prvi Opći kolektivni ugovor za cjelokupnu državnu teritoriju prema kojima sindikat jednako zastupa interes radnika bez obzira na njihove teritorijalne ili neteritorijalne identitete, odnosno naciju, spol, vjeru, uzrast ili političko

opredjeljenje, sve u skladu sa Konvencijom 111 Međunarodne organizacije rada. Pored reformiranih ciljeva, izvršena je transformacija sindikata u organizacionom smislu. Formirani su granski sindikati teritorijalno organizirani u općinskim sindikalnim vijećima, međuopćinska sindikalna vijeća i Gradsko sindikalno vijeće Sarajevo. Sa 900 000 članova 1992. godine, sindikat Bosne i Hercegovine ušao je u eru tržišne privrede i "Zakona o pretvorbi društvene imovine u interno dioničarstvo". Posljedice tog zakona, koja se i danas u eri privatizacije osjećaju, bile su inflacija i težak materijalni položaj.

2.1.4.1. Uloga radnika i sindikata u borbi za slobodu

Ratni sukobi i agresija 90-ih usporili su razvoj sindikata. Izvršena je diferencijacija u rukovodstvu na način da je dio onih koji su bili srpske nacionalnosti otišlo u Banja Luku gdje su formirali svoje sindikate. Saradnja sa međunarodnim i evropskim sindikatima je onemogućena zbog ograničenosti putovanja. Iako usporeni u svom djelovanju, radnici i sindikati su za vrijeme agresije djelovali čvrsto opredijeljeni za Bosnu i Hercegovinu i svoju aktivnost usmjerili na slobodu i radničku imovinu. Upućivali su zahtjeve Međunarodnoj zajednici da reaguje na ono što se dešava. Kako je izostao odgovor, 1994. godine na Prvi maj, organizuju radnički miting sa zahtjevima da se zaustavi agresija, uz parolu 'Za pravedan mir, za demokratiju i ljudska prava i za dostojanstven rad'. (Miljanović, n.d.) Podršku dobijaju od Evropske konfederacije sindikata, Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata i Svjetske konfederacije rada čime je uspostavljena ogromna mreža međunarodne međusindikalne saradnje.

2.1.5. Prve godine postdejtonskih sindikata

Nakon rata i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, sindikati nastavljaju svoje djelovanje, ovog puta sa učvršćenom međunarodnom saradnjom uz isti entuzijazam za zaštitu prava i imovine radnika. Potvrđen je kontinuitet Saveza samostalnih sindikata BiH 1995. Godine. Organizovan je prvi sastanak Saveza samostalnih sindikata BiH i predstavnika Saveza sindikata Republike Srpske na kome je utvrđena dalja saradnja i zajednički nastup prema vladama na cijeloj teritoriji države, a sve to uz podršku Evropske konfederacije sindikata. Ratom razorenu državu, sindikati su nastojali poboljšati protestima 1999. godine i zahtjevima koji su se odnosili na donošenje radnog zakonodavstva, socijalnog programa, Zakona

o radu i potpisivanju Općeg i granskih kolektivnih ugovora, smanjivanje poreza na plate, usmjeravanje ekonomskog razvoja na povećanje zaposlenosti, uključivanje OHR-a u cilju kontrole korupcije i sumnjivih privatizacija, rješavanje materijalno-socijalnog položaja radnika, kako bi se zakonom utvrdilo dalje provođenje privatizacije i društvenih promjena. Iste godine Parlament Federacije usvaja Zakon o radu. Godine 2004. Savez samostalnih sindikata BiH postaje punopravni član Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata. Došlo je do inicijative za formiranje krovne organizacije svih sindikata, realizirane 2005. godine, kada je uspostavljena Konfederacija sindikata. Masovnost ove organizacije činila ju je većom od bilo koje političke partije, te važnim političkim, ekonomskim i socijalnim činiocem. (Ljuhar, 2006; Miljanović, n.d.)

2.1.5.1. Bosanskohercegovački sindikati danas

Problemi u oblasti zapošljavanja i neadekvatno provedenog sistema privatizacije bazirane na etničko-stranačkoj osnovi i tržišne ekonomije, dodatno zakomplificirani tranzicijom, stavljuju radničku klasu i istinski sindikat na marginu. Jedna od najvećih stopa nezaposlenosti u Evropi, proizvodnja koja nije ni približna potrebama građana, prisiljava traženje posla na crnom tržištu rada, povećava koruptivne aktivnosti uz poražavajuću stvarnost da su zanemareni opći društveni interes. Otpuštanja, kašnjenje plata, loši uslovi na radu su dio bosanskohercegovačke svakodnevnice. Koliko su prava radnika zaštićena govori i činjenica da se određeni broj radnika nalazi na sudu kako bi riješio pitanje svojih prava. Desetine sindikalnih centrala koje djeluju na čelu sa dugogodišnjim predsjednicima mogu se komparirati sa načinom ustrojstva postdejtonske države. Pored centrala Saveza samostalnih sindikata u Federaciji, Saveza sindikata Republike Srpske i Sindikata Brčko Distrikta koji su osnovali Konfederaciju sindikata Bosne i Hercegovine, postoji još niz drugih centrala u Mostaru, Banja Luci, Tuzli itd. Veliki je broj sindikalnih funkcionera koji su, zbog simbioze sa političkim elitama i poslodavcima, jaki u javnim službama i preduzećima gdje se troši državni budžet, dok ih u privatnim preduzećima, trgovini i proizvodnji gotovo i da nema. Nezaposlenost, neefikasni mehanizmi zaštite radničkih prava, kompleksan zakonodavni okvir zaštite prava iz radnih odnosa, nedovoljna primjena zakona iz oblasti rada u praksi, ugroženo pravo na sindikalno organiziranje, odsustvo tripartitnog dijaloga na državnom nivou, nevođenje evidencije o kršenju prava na sindikalno organiziranje, etnonacionalistička podijeljenost sindikata pokazatelj su odsutva konsenzusa, volje i spremnosti da se prava radnika stave ispred političkih, profiterskih i ličnih interesa.

2.2. Sindikalni svjetonazor i počeci radničkog organiziranja u Crnoj Gori

2.2.1. Društveno-ekonomске prilike u Crnoj Gori

Crna Gora je 20. stoljeće dočekala u dubokoj ekonomskoj krizi u kojoj je većina stanovništa i tada poljoprivrednika i stočara, kao jedine radne snage, živio na rubu egzistencije. Odsustvo ozbiljne industrijske proizvodnje, koja je u Bosni i Hercegovini bila izazivač formiranja revolucionarnih pokreta i sindikalizma, uz onemogućenu unutrašnju komunikaciju između naselja, usporila je razvoj udruženog radničkog organiziranja. Usporena urbanizacija ostavljala je kao posljedicu veliki procenat poljoprivrednog stanovništa koji svoj vrhunac dostiže 1921. godine sa 85,3%, kao i mali broj radnika u većim gradovima gdje su se i formirale prve radničke organizacije koje nije odlikovala masovnost i borbenost u djelovanju. (Rastoder, 1995) Pod nedostatkom dinamičnjeg razvoja gradova, trgovci su se pojavili kao bogata društvena klasa, odnosno prva buržoazija u Crnoj Gori koja je svoj profit sticala preko zelenoštenja i saradnjom sa državom. Sav kapital ulagali su u političke procese stvarajući monopol na tržištu, uz istovremeno siromašenje sela, stvarajući tako ogromne razlike između poljoprivrednih radnika i seljaka na selu i radnika u gradovima. Malobrojni bogati trgovci su sticali monopol na tržištu, a stečeni kapital nisu ulagali u unapređenje industrije, a time i zapošljavanja.

Specifičnost Crne Gore u političkom i sindikalnom razvoju odnosila se na autentičnost političkog i ekonomskog života u dugogodišnjem državnom kontinuitetu prekinutom pretenzijama vanjskih sila i faktora, te kašnjenje u razvoju kapitalizma i građanskog društva čime nisu mogli biti brzo stvoreni uslovi za revoluciju kao što je to bio slučaj sa Bosnom i Hercegovinom. Dodatni problem izazivalo je odsustvo razvijene industrijske radničke klase i revolucionarnih pokreta, budući da je u prvoj polovini 20. stoljeća seljaštvo bilo glavna radna snaga, a poljoprivreda i stočarstvo osnovni izvori prihoda i način rada. Visoke cijene osnovnih životnih namirnica, nerazvijena privreda i zatvorenost teritorije, još uvijek neuspostavljenih trgovinskih internih i eksternih veza, smanjivale su mogućnosti razvoja sindikalnog radničkog duha sličnog bosanskohercegovačkoj platformi rada kao i drugih država u regionu. Dugogodišnji agrarni sistem i kasni dolazak kapitalističke proizvodnje uslovili su i sporo razvijanje radničke i klasne svijesti sa dubokim oscilacijama i stavljanjem pitanja osnovnih radničkih prava iza identitetskog pitanja.

2.2.2. Od prvih radničkih organizacija do Prvog svjetskog rata

Prva radnička organizacija u tadašnjoj Kneževini Crnoj Gori formirana je 1903. godine pod nazivom Radnički savez sa sjedištem u Baru. Radnički savez, koji se pritom sporo ekonomski razvijao, bio je inicijator brojnih štrajkačkih aktivnosti koje su eskalirale 1906. godine. Do intenzivnijeg sindikalnog organiziranja došlo je 1907. godine kada je osnovano i Cetinjsko radničko društvo koje je u nastojanjima sindikalne politike i akcije imalo posebno mjesto. Nakon toga osnovano je Nikšićko zanatlijsko radničko udruženje i Radničko društvo u Podgorici. (Janjatović, n.d.) Za razliku od Bosne i Hercegovine u kojoj se u tom periodu, tačnije 1909. formirala radnička partijska avangarda, odnosno SDSBiH, do formiranja iste u Crnoj Gori u tom periodu nije došlo. (Rajković i Jakovina, 2018)

Intenzitet sindikalnog organiziranja smanjen je ulaskom u Prvi svjetski rat. Tada se sindikat razvijao pod uticajem stranog kontingenta radnika, naročito srpskog i hrvatskog, budući da su u tom periodu pretenzije Srbije za pripajanjem Crne Gore bile velike. (Rastoder, 1995)

2.2.3. Položaj crnogorskih radnika nakon Prvog svjetskog rata

Za razliku od Bosne i Hercegovine, u Crnoj Gori nije bila osnovana radnička politička avangarda koja je među radnicima širila socijalističke ideje, te je iste najviše proklamovala i širila mlađa inteligencija koja je ujedno izvršila i političko organiziranje radničke klase. Radničke organizacije Crne Gore su se osnivanjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije(komunisti) u Beogradu 1919. godine okupile oko nje. (Rakočević, 2003) Kada je došlo do progona komunista od strane vladajuće buržoazije, te nakon donošenja Obznane, zabranjena je aktivnost svih sindikalnih udruženja, jednako kako se to desilo i u Bosni i Hercegovini, pa su oni svoje djelovanje nastavili u ilegali.

Klasna borba i stvaranje besklasnog društva komunističke ideologije u ovom periodu nije moglo imati veću podršku radnika jer ih je u Crnoj Gori, zbog nedovoljno razvijene industrije, tada bilo malo. U svim privrednim granama je 1931. godine radilo 15 205 ljudi, od toga 9 706 radnika, 4 839 nadničara i 660 šegrta, dok je u industriji bilo zaposleno samo 2 817 radnika. (Radusinović, 1978) Pokazatelj nedovoljno razvijene industrijske proizvodnje je i to što je u

Crnoj Gori tada postojalo samo nekoliko industrijskih pogona kao što su pilane, pogoni za preradu vune, fabrika sapuna i nikšićka pivara. (Andrijašević i Rastoder, 2006) Promjena takve situacije bila je spora, tako da je 1939. godine radilo 24 preduzeća sa zaposlenih samo 1 355 radnika. (Marović, 2008) Korelacija između nivoa investicija i broja radnika stavlja je Crnu Goru na posljednje mjesto u Jugoslaviji, odnosno posmatrana je kao industrijska greška sa učešćem ispod prosjeka.

Prije početka Drugog svjetskog rata Crna Gora je bila, pored Makedonije i Kosova, nazaostaliji dio države. Poljoprivreda, ekstenzivna proizvodnja i na svega nekoliko pogona svedena industrija činila je Crnu Goru u poređenju sa Slovenijom u 22 puta lošijem položaju, dok je po broju radnih mjesta 57 puta bila u zaostajanju. Kao posljedica velike nezaposlenosti, procjenjuje se da je na svakih 1 000 stanovnika broj radnih mjesta iznosio 1. (Kovačević, 1986)

2.2.4. Radnička klasa nakon oslobođenja i industrijalizacije

Politički i društveni život Crne Gore nakon 1945. funkcionalisao je u skladu sa principima KPJ. Crna Gora je u tom trenutku prihvatala ideal socijalizma, ideal revolucije i NOB-a, bratstva i jedinstva i ideal rada. Homogenizacijom radničkih udruženja koja su se borila za interese i prava radnika razvile su se ljevičarske i socijalističke organizacije. Te su organizacije bile sindikalnog karaktera, a svoje tradicionalno tlo su imale u Boki gdje su se još za vrijeme Austro-Ugarske vlasti radnici organizovali u cilju borbe za radnička prava, veće nadnice i osmočasovno radno vrijeme. (Pejović, 1999) Obnovom ratom razorene zemlje počeo je proces elektrifikacije i industrijalizacije, gdje se kroz prvi petogodišnji plan, usvojen 1947. godine, javila potreba za radnom snagom. Smanjen je broj poljoprivrednog stanovništva, a broj radnika u industriji, zanatstvu i trgovini povećan. Razvio se tercijarni sektor, a 1946. godine Crna Gora je imala 2 600 kvalifikovanih radnika i 1 350 stručnih kadrova (Kovačević, 1986)

2.2.4.1. Emancipatorska uloga sindikata nakon oslobođenja 1945.

Nakon 1945. godine sindikati su u Crnoj Gori bili masovne organizacije radničke klase i dio Narodnog fronta koji je predstavljao političku osnovu revolucionarne vlasti. (Petranović, 1981) Osnovna funkcija bila je izgradnja novih i reformiranih odnosa prema radu, stvaranje kulta

fizičkog rada, omogućavanje uslova za veću proizvodnju i bolju produktivnost, obezbjeđivanje nadoknade za zaostala sredstva kojim je otežavan rad. Garantovali su ispravnu implementaciju radnih normi, stručnog usavršavanja radnika i razvijanja radne discipline. Trenutne i trajne potrebe radnika, bolji uslovi rada i veće nadnice bile su takođe dio aktivnosti sindikalnih organizacija Crne Gore. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata održana je Prva zemaljska konferencija sindikata Crne Gore. Kao krovno tijelo sindikalnih organizacija formiran je Glavni odbor sindikata, a koji je bio dio savezne mreže sindikalnih organizacija objedinjenih u Jedinstvenom sindikatu Jugoslavije. Oni su bili zaduženi za brigu o radnicima, njihovim potrebama i pravima, za podršku obnovi ratom razorene zemlje i za podršku u realizaciji petogodišnjih planova. Ti uopšteni poslovi konkretizovani su kada se pod direktivama Partije od njih očekivao produktivniji rad, smanjenje proizvodnih troškova, poboljšanje kvalitete proizvoda i ušteda sirovina. (Petranović i Štrbac, 1977) Bili su „istinska škola za socijalističko vaspitanje naših radnih masa. Vaspitanje radničke klase za novi odnos prema radu, prema sopstvenoj državi, narodnoj imovini, povećane svijesti radnih ljudi, vaspitanje borbenog odnosa i žigosanje svih štetnih pojava kao što su rasipništvo, zloupotreba imovine, bezdušan odnos prema mašinama i alatu.” (Dimić, 1988:83) Jak uticaj ideologije među crnogorskim radnicima i sindikalnim organizacijama ogledao se i primjenjivao kroz aktivnosti ”marksističkih kružaka”, ideološke škole za radnike kao i kroz mrežu aktiva agitatora sa zadatkom agitacije za bolju realizaciju planskih zadataka. Distribuiranje štampe u preduzećima, kulturno-prosvjetni rad i razvoj preplatničkih mreža bio je još jedan zadatak sindikalnih organizacija Crne Gore.¹⁷

2.2.4.2. Ideal rada u samoupravnom socijalizmu

Uvođenjem Zakona o samoupravljanju značaj sindikalnih organizacija postaje veći, naročito kada je u pitanju njihova uloga u širenju socijalističkih ideja. Marksistička teza ”fabrike radnicima” zagovarana je u privrednim preduzećima i sistemu Crne Gore. Nakon definiranja principa samoupravljanja na V kongresu KPJ, isti je implementiran nakon II kongresa Saveza sindikata u privredi Crne Gore. Pored korpusa redovnih dužnosti, na ovom su Kongresu definirani idejno-politički ciljevi rada sindikata kojima je bila predviđena emancipacija radničke klase u duhu socijalizma, razvoj kritičkog odnosa prema politici buržoaskih imperijalista, laži i

¹⁷ Zaključci savjetovanja Glavnog odbora jedinstvenih sindikata Crne Gore, Pobjeda, br. 134, 6 jun 1948, str. 2.

kleveta SSSR-a¹⁸. Uticaj ideologije u Crnoj Gori je bio toliko jak da je KPJ, promovisanjem komunističkog morala, sebe smatrala civilizatorom crnogorske zaostalosti i pokretačem revolucionarnih promjena. (Bojović, 1969) U prilog tome, predsjednik Komunističke partije Crne Gore: „Narodne vlasti čine sve da radni čovjek u bilo čemu ne oskudijeva i da mu u granicama mogućeg pruže sve što svestranije zadovoljenje njegovih potreba.”¹⁹ Blažo Jovanović, tadašnji predsjednik Vlade Crne Gore, osnovnom brigom je smatrao poboljšanje životnih uslova radnika kao preduslova za formiranje ozbiljne radničke klase. Rješavanjem stambenog pitanja i izgradnjom stanova na mjestima gdje se osnivaju preduzeća, prema njegovim riječima, radnici će biti vezani za privredu, a istovremeno će se stvarati i radnička klasa.²⁰ Ideal rada je u poslijeratnom crnogorskom društvu bio izuzetno valoriziran, a pravo na rad smatralo se osnovnim ljudskim pravom iz kojeg proizilaze sva ostala prava. Uzor i motiv za afirmiranje idealra rada u Crnoj Gori bio je rudar iz Breze, Alija Sirotanović, koji je oborio rekord u iskopavanju ruda. Od tog trenutka crnogorski radnici započinju takmičenje u produktivnosti rada i razbijanju postavljenih normi a ideal rada se institucionalizirao i legitimirao usvajanjem zakona o Ordenu rada. (Petranović, 1981) Takve su okolnosti, a pod uticajem revolucionarne borbe NOB-a dovele i do emancipacije i novog položaja žena kao važnog dijela radne snage posle dugogodišnjeg patrijarhata.

2.2.5. Sindikalna politika Crne Gore od raspada SFRJ do nezavisnosti 2006.

Raspadom SFRJ Crna Gora je ostala u saveznom odnosu sa Srbijom kreirajući prvo SRJ, a nakon toga i SCG. U tom periodu, naročito nakon velike ekonomске krize 70-ih, te jugoslovenskih ratova, u Crnoj Gori je vladala teška ekomska situacija, visok procenat nezaposlenosti i nizak životni standard. Građani Crne Gore su tada najveću zabrinutost iskazivali u pogledu prava na rad i izbor zaposlenja, koje se ocijenili kao najugroženije ljudsko pravo. Nestabilnost i slabost institucija razlozi su navedene zabrinutosti. (Dimitrijević i Papić, 2004)

Period nakon 1993. godine nazivan je sizifovskom politikom loših materijalnih uslova,

¹⁸ Zapisnik II kongresa Saveza sindikata za Crnu Goru, Titograd, 28 avgust 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.33/49.

¹⁹ U radničko-službeničkim restoranima mora se pokloniti više pažnje ishrani radnih ljudi, Pobjeda, br. 172, 20 jul 1949, str. 1.

²⁰ Govor druga Blaža Jovanovića na osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore, Pobjeda, br.10, 13 januar 1949, str.1.

nestabilne socijalne politike u kojoj su snažne ekonomске sankcije uticale na loš položaj radnika i njihovih porodica, pad proizvodnje i pojavu viška radnika, te stavljanja preduzeća pod stečaj uslijed početka privatizacije i tehnološke modernizacije. (Rakočević, 2003) Iz tih razloga ovaj period karakteriše veliki broj održanih Kongresa sindikata, na kojima se posebno isticala njihova zaštitna uloga prema radnicima. U tom trenutku „svojim zalaganjem Sindikat se izborio da nema proglašavanja tehnoloških viškova u organizacijama, dok traju sankcije, osim tamo gdje to radnici lično pristanu.” (Rakočević, 2003: 195) Od politizovanog aparata, sindikati su pretvoreni u samostalne, a sve to u skladu sa verifikacijom novog zakona o udruživanju i amandmanima na Ustav SR Crne Gore u kojoj su učestvovali i sindikati. Od 1990. godine, pa do 1994. kada je registrovan Savez samostalnih sindikata, registrirano je oko 750 sindikalnih subjekata (organizacija, samostalnih sindikata djelatnosti, savez samostalnih sindikata opština) koji su udruženi u Savez. (Rakočević, 2003). Pored toga, razvijena je bila međunarodna saradnja, posebno sa italijanskim i njemačkim sindikatima, zasnovana na principima solidarnosti, a posebno se isticalo zalaganje za saradnju sindikata u bivšoj SFRJ kako bi se na taj način pokušali poboljšati, tada uzburkani, odnosi. Sindikati Crne Gore su ovom periodu nastojali da, u saradnji sa drugim sindikatima zemalja bivše SFRJ, doprinesu zaustavljanju rata u Bosni i Hercegovini. (Rakočević, 2003)

Nakon perioda uspona sindikalne borbe za prava radnika, formiranjem državne zajednice, uslijedio je period velike nezaposlenosti, gubitka poslova, izazvan novom politikom i privatizacijom, te velikog broja štrajkova (391) U Crnoj Gori je tada bilo nezaposленo oko 76 000 radno sposobno stanovništva. (Dimitrijević i Papić, 2004). Na XII Kongresu Saveza samostalnih sindikata Crne Gore se navodi: „... naša vjera u budućnost ostala je iznevjerena . Danas su radnici nezadovoljni, bez posla su ili primaju mizerne zarade razjedinjeni stalnim prijetnjama da će biti proglašeni tehnološkim viškom. Zastrašuju se manipulacijama I prijetnjama da će biti poslati na prinudne odmore ... integritet i solidarnost među radnicima polako se pokušavaju razbijati ... nedefinisani status Crne Gorw, stalne političke svađe između vlasti u Beogradu i Podgorici rastakale su ekonomsku i socijalnu poziciju radnika, a samim tim društvenu poziciju sindikata ... privredno, socijalno I ukupno moralno nazadovanje našeg društva otpočelo je 1990. godine u vrijeme raspada bivše Jugoslavije. ” (Rakočević, 2003:221)

2.2.6. Postsocijalistički sindikati u odbrani prava radnika nakon 2006.

Nakon raspada socijalističkog sistema, ulaskom u postsocijalizam, pa od nezavisnosti 2006. godine do danas, transformiran je uticaj radnika i sindikata u Crnoj Gori. Biranjem između dvije alternative, zadržavanje statusa quo ili modernizacija kao ključ uspjeha radnih odnosa i sindikalnog djelovanja, političke elite Crne Gore odlučile su se za prvu. Politizacija problema radnika, fragmentiranost i posvađane sindikalne organizacije predstavljaju posljedice nedostatka spremnosti i hrabrosti radnika da se bez politike suprotstave ekonomskim problemima. Iz tih razloga, pod naletom promocije tržišne ekonomije i privatizacije preduzeća i kompanija, radnici bivaju podvrgnuti izravljanju konkurencijsko-profitterski orijentiranih privatnika, zbog čega postoji mišljenje da u Crnoj Gori prava radnika, kakva su postojala u periodu veličanja ideala rada u socijalizmu, danas skoro da ne postoje. Solidarnost između predstavnika radnika ne postoji, kako zbog haotičnog djelovanja sindikalnih organizacija tako i zbog suprotstavljenih političkih orijentacija istih, gdje sa jedne strane postoji Unija slobodnih sindikata kao nezavisna opozicija, a s druge pro-vladin Savez samostalnih sindikata. To je pokazatelj da je čl.6. Statuta Saveza sindikata Crne Gore²¹ kojim se radnička solidarnost klasificira kao jedno od osnovnih načela, zapravo samo mrtvo slovo na papiru. Osim politizacije sindikata, politiziraju se i sami radnici, na način da osnivajući koje bivaju frakcijama propagandnih političkih partija. U takvim uslovima minimalizirana je želja za istinskim otporom nezavisnih radničkih organizacija čija primarna namjera treba da bude otpor institucijama u cilju poboljšanja prava i položaja zaposlenih, a brzina politizacije radničkih glasova dodatno povećava takav učinak. Ne postoji kvalitetan pritisak sindikata da se takav ambijent promijeni i da se glas, od politike nezavisnih sindikata, čuje. Uz minimalne zarade od 193 eura Crna Gora je ispod evropskog prosjeka. Velika nezaposlenost čini Crnu Goru državom sa najvećim brojem ekonomskih emigracija.

Crnogorska sindikalna politika nalazi se na platformi tržišnih institucija, poduzetničke autonomije i slobode djelovanja finansijskog kapitala koje su u periodu socijalističkog samoupravljanja bile prohibidirane anti-tržišnim dogmatizmom. Kapitulacija pred imperijalizmom starih-novih političkih elita, politiziranog i birokratiziranog sindikalnog rukovodstva pokazatelj je da se greška, koja je dovela do raspada Druge internacionale, danas ponavlja.

²¹ Statut Saveza sindikata Crne Gore Objavljen u "Sl. listu Crne Gore", br. 2 od 11. januara 2012.

Treći dio

3. Politička kultura i sindikalno organiziranje u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori

3.1. Korelacije između političke kulture, participacije i sindikalnog organiziranja

Politička kultura²² predstavlja i obuhvata sve ljudske aktivnosti koje su vođene na osnovu dominantnih političkih uvjerenja, vrijednosti i normi koje tvore i oblikuju tip političkog sistema, daju suštinu i smjer političkim procesima. Posredovana je političkim uvjerenjima, vrijednostima i simbolima političke zajednice. Kao dio kolektivne svijesti sažima historiju jednog društva. U nastavku slijede pokazatelji historijskog nasljeđa i trenutnog društveno-političkog konteksta Bosne i Hercegovine i Crne Gore, kao država u postsocijalističkoj tranziciji, kojima je oblikovana njihova politička kultura koja direktno utiče na politiku sindikata prema radnicima.

3.1.1. ''Čvrsta ruka'' umjesto demokratije: slučaj Bosna i Hercegovina

Politička kultura Bosne i Hercegovine je ilustracija komplementarnosti njenih različitih historijskih tokova. Od trenutka njene nezavisnosti bosanskohercegovačko društvo postalo je dio dualne i nekostituisane političke zajednice²³ koje nije prestalo da nosi breme prethodne vladavine kreirajući na taj način političku kulturu odmaklu od onoga što danas nazivamo participacijom i građanstvom. Političku kulturu prethodnog režima predvodila je ideologija socijalizma, te prividna politička participacija putem referendumu, studentskih demonstracija, radničkih i omladinskih organizacija i drugih oblika neposredne participacije. Zasnovana na sistemu radničkog samoupravljanja politička kultura u ovom periodu „imala je minimalistički karakter i

²² Politička kultura odnosi se na političke orijentacije i stavove prema političkom sistemu, njegovim sastavnim dijelovima, kao i na percepciju uloge pojedinca u tom sistemu. To je psihološki fenomen kojim se kreira društvena svijest, materijalizuju i konkretizuju obrasci ponašanja. (Almond i Verba, 1989)

²³ Ovakve zajednice su podijeljene etničkim linijama u kojima ne postoji ista percepcija države, kao ni horizontalna lojalnost „...u kome članovi jedne zajednice prepoznaju jedni druge kao pripadnike iste zajednice i na osnovu toga uspostavljaju granicu prema drugim političkim zajednicama („mi“ i „oni“).“ (Podunavac, 2007: 95)

obilježja podaničke kulture u kojoj se minimizira, marginalizira i reducira slobodna građanska djelatnost...” (Fejzić, 2017: 10) Uspostavljena norma, posljedica je kako prethodnog režima, tako i volje međunarodne zajednice 1995. godine koja je bila neovisna o volji i dogovoru unutrašnjih snaga. Nepostojeće integrativno političko odlučivanje produciralo je unutarnjopravno i samointeresno djelovanje u kojem političke elite upravljuju kolektivnim identitetima kao resursima mobilijući snage suprotno demokratskom poretku ”odozdo na gore”. To je ujedno pokazatelj da mase nisu prevazišle tutorstvo političkih elita, da još uvijek postoje naglašene autoritarne vrijednosti, koje se javljaju kao zapreka razvoju moderne demokratije u kojoj stimuluju političko djelovanje građana čini suštinu političke kulture. Prema istraživanju koje je sprovedeno 2007. godine, a koje je objavljeno u knjizi Dine Abazovića iz 2012. pod nazivom ”Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije”, govori se o visokoj autoritarnosti mentaliteta. Čak 38,1% Bošnjaka se slaže, a 28,3% se uglavnom slaže sa tvrdnjom da bosanskohercegovačkom društvu treba čvrsta ruka umjesto demokratije. (Abazović, 2012) Prema Šalaju (2004) takav otpor demokratiji uslijed krize može dovesti do podljevanja nedemokratskim rješenjima. Postojeći koncept dugogodišnje vladajuće političke opcije sabran sa podaničkom političkom kulturom smanjuje vrijednost angažmana za opće dobro koji se izbjegava zbog straha kao i zbog njegovog poistovjećivanja sa formama kolektivnog djelovanja prethodne ideologije. Saradnja radi uzajamne koristi je na prevagi između jednog i drugog režima ostala neisfiltrirana. Takva bosanskohercegovačka politogeneza povećava stanje kolektivne društvene anomije, koja inače prati tranzicijske države.

3.1.2. Autoritarizam i fantazmatsko shvatanje politike: slučaj Crna Gora

Kao i u Bosni i Hercegovini, crnogorska politička kultura uslovljena je različitim historijskim okolnostima koje su ”kočile” izgradnju demokratske tradicije. Svoju neovisnost 2006. godine dočekala je kao nedovršena država²⁴. Proces modernizacije ovdje je počeo kasno, a

²⁴ Nedovršenom državom smatraju se one države u kojima nisu okončani procesi ”...teritorijalizacije vlasti, funkcionalna specifikacija vlasti (razdvojenost građanskog društva i političke države), centralizovana državna organizacija i racionalna forma političke legitimacije.” (Podunavac, 2007:83) Podunavac navodi kako je Crna Gora kao nedovršena država ”...u procesu oblikovanja svog ustavnog i bazičnog ustavnog konsenzusa, što je samo drugo ime za zajednički kolektivni identitet. I tu je Crna Gora pred jednim složenim procesom. Ona mora da odgovori na pitanje ko mi to jesmo kao članovi crnogorske političke zajednice i zašto smo zajedno. Crna Gora je duboko podijeljeno društvo i ta podela ide linijom zajedničkog kolektivnog identiteta. To je teret koji fragilne i slabe institucije na duži rok teško može da nose, a da se ne oslonje na forme nasilne integracije.” (Podunavac, 2007:96)

tekao neravnomjerno. Pristup izgradnji nominalnog građanskog društva, uz nedostatak institucija respektabilne funkcionalnosti, demokratske tradicije i autonomnog kulturnog obrasca bio je bez teorijskog uporišta o tome šta podrazumijeva građansko društvo. Dominacija plemena ranije i kolektivnih identiteta i prije i sada, proizvela je osnovne odlike političke kulture Crne Gore: jak identitet zajednice (Tonnies), više mehanička nego organska solidarnost (Durkheim), tradicionalni legitimitet (Weber), vladavina muškarca (Bourdieu) i plemenska i/ili parohijalna i podanička politička kultura. Prikrivena plemenska tradicija nalazila se u pozadini procesa rađanja građanina zbog čega se i stvorio autoritarizam u političkoj kulturi i fantazmatsko shvatanje politike. Naslijedeni sistem društvenih odnosa, autoritarne i tradicionalne političke kulture je i nakon neovisnosti negativno uticao na razvoj funkcionalnog društva spremnog na promjenu i odmicanje od statusa quo, te konstruirao polje neproduktivne političke borbe. (Jovanović, 2015) Ovdje se postavlja pitanje da li je faktor političke kulture u transformaciji društva nosilac promjene ili „... djeluje kao instrument rezistencije na političke promjene?“ (Podunavac, 2008: 139) Nedostatak uzajamne solidarnosti posljedica je suprotstavljenih identiteta, što dovodi do društvenog i kolektivnog nejedinstva. Taj dualizam u biću crnogorske nacije u dubokoj je vezi sa procesom konstituiranja države, pa je sama nacija stagnirala u modernizaciji i progresu prema aktivnom i politički emancipovanom društvu. Postoje veliki kontrasti teritorije i mentaliteta, s jedne strane stoji istočni, a sa druge strane zapadni obrazac političkog djelovanja. Tako stvarajući takvom stanju doprinose i političke elite koje parazitiraju na podjelama, tako neuspješna društva. Slomu takve neiscrpne političke manipulacije ne doprinosi ni mješovita politička kultura. U takvom „...bitno 'miješanom' institucionalnom svijetu, u pitanjima što treba činiti, a što ne, potrebni su obaviješteno javno rasuđivanje i deliberativni građanski angažman umjesto autoritarno ekspertske znanja.“ (Offe, 1999: 27)

3.1.3. Tačke preklapanja u političkoj kulturi Bosne i Hercegovine i Crnoj Gori

Kontekst prirode političke kulture Bosne i Hercegovine i Crne Gore definiran je kroz njihovo režimsko i političko nasljeđe, postkonfliktno društvo i multikulturalni koncept. Obije države bile su dio autoritarnih sistema, posrednih ili neposrednih ratnih dešavanja, te su kao takve danas države različitih identiteta koji konvergiraju unutar njihovih teritorija. Osrvtom na

prethodno teorijsko poimanje postsocijalističkih država vidjeli smo da su iste u proces postsocijalističke tranzicije ušle bez demokratske podloge, što i danas dodatno otežava njihovu demokratsku konsolidaciju. Pored toga, aktuelna dešavanja, nedemokratski procesi i isto takvi obrasci ponašanja donosioca odluka, utiču na destabiliziranje čitavog koncepta aktivne političke kulture kao i sa tim povezane emancipatorske političke socijalizacije odvojene od agenata političkih partija, društvenih klasa i duboko ukorijenjenog kulturnog nasljeđa i ideoloških rascjepa. Prethodno prevladan jednopartijski sistem uvođenjem višestranačja 90-ih godina nije pokazao značajniji progres u suzbijanju navedenog.²⁵ Šijaković (2008) navodi kako se politička kultura postsocijalističkih zemalja zasniva na jednoumlju u politici, vjeri i etnicitetu, te da je ista izraz konflikata i nepovjerenja između različitih političkih aktera.

Politička kultura Bosne i Herceovine i Crne Gore u svom konfliktnom obliku²⁶, kao posljedica težine transformacijskih procesa bez formalne i/ili neformalne političke socijalizacije i mobilizacije usklađene sa novim prilikama, može se odrediti kao podaničko-participativna²⁷. Dakle, postoji dio koji se na neki način ne slaže s konvencionalnom politikom, dok je drugi dio u potpunosti privržen statusu quo. Prema elementima političke kulture²⁸, povijesni razvoj Bosne i Hercegovine i Crne Gore propraćen je naglim promjenama sistema i sukobima koji su izazvali socijalne promjene nesnađene u procesu tranzicije. Sa pozicije institucionalnih i ideoloških normi, postoji visok stepen nepovjerenja uzrokovani neefikasnošću, demotiviranošću, propraćen ideološkim rascjepima širokih razmjera koje de jure i de facto minimaliziraju demokratski ethos. O posljednjem elementu, pojedinačnom odnosu prema političkoj kulturi, u ovim državama

²⁵ Prepostavlja se da partijski pluralizam vodi ka širenju demokratije, međutim isti je u ovim državama „...iznjedrio jednu vrstu partitokratije koja se oleda u kontroli i dominaciji političkih stranaka nad svim sferama društvenog života i čovjekove slobodne egzistencije kao građanina.“ (Huruz, 2019)

²⁶ U pogledu toga da li postoji ili ne saglasnost oko ključnih političkih pitanja i očekivanja od politike, politička kultura može biti konsenzualna ili konfliktna. Konsenzualna podrazumijeva postojanje saglasnosti građana u pogledu očekivanja od politike i političkih normi. Konfliktna je zastupljena u zemjama koje su podijeljene etničkim, vjerskim i jezičkim identitetima i u okviru kojih se formiraju podkulture sa diferenciranim stavovima o ključnim političkim procesima.

²⁷ Almond i Verba (1989) klasificirali su tri tipa političke kulture: 1) parohijalna politička kultura u kojoj su građani još uvijek nesvesni postojanja središnje vlasti i kao takvi ne razmišljaju o vlasti i politici; 1) podanička politička kultura u kojoj su građani pasivni i poslušni vlasti i zakonima i kao takvi se ne doživljavaju kao aktivni sudionici u političkom procesu i 4) participativna politička kultura u kojoj su građani aktivni sudionici procesa i doprinose izgradnji političkog sistema, te kontrolišu kontradiktorne političke uloge.

²⁸ Prema Almondu i Verbi (1989) politička kultura se zasniva na četiri osnovna elementa: 1) analiza povijesnog razvoja (nagle promjene, revolucije, vjerski pokreti, socijalne promjene i sukobi; 2) analiza institucionalnih i ideoloških normi, odnosno kakva su očekivanja i zahtjevi sistema; 3) analiza ekonomskih i socijalnih uslova povezanih sa demokratskim zahtjevima; 4) subjektivna stranu političke kulture, odnosno analiza strukture ličnosti i njenog odnosa prema sistemu.

možemo govoriti sa aspekta privrženosti kolektivnom identitetu, uglavnom konformistički orijentiranom prema postojećem sistemu, bez kritičke svijesti primijenjene u praksi.

3.1.4. Participacija kao legitimno pravo radnika

Politička participacija²⁹ predstavlja pojam koji je u neposrednoj vezi sa političkom kulturom. Odnosi se na način na koji pojedinci sudjeluju u političkom procesu uspostavljajući korelaciju sa donosiocima odluka. „Participacija kao odnos jest elemenat kulture jednog društva (jer je svaki odnos kao način organizacije, izražavanja i djelovanja ljudskog bića konstitutivni elemenat kulture. Politička participacija građana je, prema tome, poseban model odnosa, poseban elemenat političke kulture jednog društva.” (Tomić, 1970) Kao prostor usaglašavanja interesa, reguliranja konflikata, kreiranja pravila, usmjeravanja društvenog razvoja i političkog odlučivanja kroz faze artikuliranja i pravnog i političkog formuliranja zahtjeva, sve do donošenja odluka i njihove procjene i evaluacije, politika se ne može svesti samo na izbore, partije i političke institucije. (Hejvud, 2004) Pored posrednog i neposrednog učešća, članstva i podrške političkim partijama, građani na raspolaganju trebaju imati i druge alate za ostvarivanje uticaja – od građanskih inicijativa, nevladinih organizacija, do profesionalnih udruženja i sindikata. (Kin, 2003)

Pored odlučivanja i upravljanja, participacija podrazumijeva i učešće radnika u raspodjeli dobiti kao i participaciju radnika u svojini. Bilo da je heteronomno ili autonomno uređena, ona predstavlja legitimno pravo radnika. Prema Bogićeviću (2007) ona je ekonomski legitimna i kao takva pospješuje produktivnost rada i vodi razvoju zajednice rada. Ona je i socijalno-radno legitimna, odnosno podrazumijeva smanjenje intenziteta potencijalnih konflikata u društvu doprinoseći na taj način razvoju industrijske demokratije kroz socijalnu integraciju rada. Kao integralne i komplementarne, ekomska i socijalno-radna legitimacija treba da dovedu do suzbijanja antisocijalnog gledišta o radniku kao mašini i industrijskom podaniku, te da doprinesu potvrdi radnika kao građanina. Participacija u slučaju psihologejske legitimacije predstavlja oblik samopotvrđivanja i stvaranja slobodnog pojedinca koji aktivno učestvuje u donošenju odluka u

²⁹ Verba i Nie (1972) empirijski su pokazali kako politička participacija utiče na politička prava i jednakost ljudi.

zajednici. Sve ove legitimacije doprinose razvoju i poboljšanju radnog okruženja budući da se na osnovu njih podiže moral radnika kao samoafirmiranih pojedinaca i građana.

3.1.4.1. Sindikati kao agenti radničkih interesa

Kao branitelji i zastupnici svijeta rada koji se kreću u različitim sferama, od industrijskih odnosa, politike zapošljavanja, rada, zarada, sindikati povezuju političko odlučivanje, ekonomiju i autonomno civilno organizovanje u kreiranju i reprodukciji društvenih i političkih struktura. (Stojiljković, 2020) Interesi svake sindikalne organizacije treba da se odnose na zaštitu interesa i prava radnika kroz zagovaranje radne i socijalne sigurnosti, materijalne zaštite u slučaju nezaposlenosti, bolje kvalitete života, adekvatnih radnih i općenito životnih uslova, socijalne i zdravstvene zaštite, penzionih fondova i osiguranja, stambenu politiku, pravo na plaćene odmore, kao i određenje razvojnih ciljeva na mikro i makro društvenoj razini. U tom slučaju participacija predstavlja oblik ekonomske demokratije, odnosno demokratije na makro-ekonomskom planu, te oblik industrijske demokratije na mikro razini. Postoji čitava skala načina participacije. Kreće se od modela informiranja, savjetovanja i konsultovanja. Pored direktnе participacije, koja se odnosi na pregovore sa nosiocima vlasti, a koja je zastupljena u zemljama sa razvijenim tripartitnim sistemom socijalnog korporativizma, jedan dio sindikalnih organizacija putem indirektnih mehanizama nastoji uticati na organe vlasti i to kroz medijske kampanje i sindikalne lobije u zakonodavim i izvršnim institucijama. Usaglašavanje interesa udruženja poslodavaca, sindikata i vlade realizira se donošenjem zakonske regulative. (Bogićević, 2007) Štrajkovi, protesti i inicijative radnika i sindikata, takođe se smatraju važnim praksama vršenja pritiska na ostala dva aktera tripartitnog odnosa, a koje su, između ostalog bili početne aktivnosti radničkog organiziranja u 20. stoljeću.

Koliko su zastupljeni u procesu odlučivanja, te koliko će se izboriti za ostvarenje svoje misije – zaštite interesa radnika, zavisi od njihovog odnosa sa akterima politike i kapitala. (Stojiljković, 2020) U slučaju da sindikati ne izvršavaju svoju ulogu zastupnika radničkih interesa, te ukoliko radnički pritisak izostaje onda se pravi olakšanje kapitalistima da ulaze u interesne aranžmane sa političkim akterima. Bez pritiska radnika odozdo olakšava se i pristanak

političkih aktera na takve aranžmane. Veća pasivnost radnika rezultira donošenjem odluka na njihovu štetu.³⁰

3.1.5. Desindikalizirana politička kultura

Kako je u prethodnim poglavljima navedeno, u Crnoj Gori i u Bosni i Hercegovini radničko organiziranje, uz određene oscilacije u položaju, nikada nije prestalo da zahtijeva respektiranje postojećih i uvođenje novih prava radnika, da to čine boreći se protiv antisindikalnih i antiradničkih struja, do te mjere da su u periodu samoupravnog socijalizma postali jednim dijelom i nosioci političkih procesa. Danas u ovim zemljama takav entuzijazam izostaje. Jednim dijelom je to uzrok partitokratije koja ostaje slijepa pred interesima radničke klase. Primjer takve politike jeste nedovoljna orijentiranost na politiku zapošljavanja, veliki broj ljudi na zavodu za zapošljavanje, sve veći procenat odliva mozgova, disperzija siromaštva i imperativ bogatih profitera. Socijalistička politička kultura zamijenjena je etno-nacionalističkom. Ne postoje više sindikalni pokreti, već samo usitnjeni granski sindikati sa velikim brojem suprotstavljenih sindikalnih centrala. Prethodno je sindikalno organiziranje svoju participaciju usmjeravalo i na uvođenje političke jednakosti, općeg prava glasa i širenja korpusa građanskih prava čime su zauzvrat iste iskoristili kao instrument za legalizaciju sindikalnih, ekonomskih i socijalnih prava. Današnja politička konkurenca i tržište pluralnog sistema kakvi su crnogorski i bosanskohercegovački, razmatra zahteve radnika i sindikata jedino u slučajevima kada su dobra izborna klijentela. Na djelu je populistička i klijentelistička paradigma koja je zapošljavanje podmirila partijskom pripadnošću. Mogućnost da kroz inicijative, socijalni dijalog i direktnе pregovore s vladom realiziraju interese zaposlenih, nedostaje u zemljama nerazvijenog tripartitnog odnosa kakve su Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Njihova uloga grupa za pritisak sa političkom, ekonomskom i socijalnom sadržinom minimalizirana je u poluvjekovnom odsustvu zauzimanja kritičke pozicije i autonomnih borbi. Javnu scenu danas popunjavaju slabi i rivalski sindikati, neprofilisane poslodavačke strukture i nemotivisane vlade, što je ujedno i posljedica nedovoljne spremnosti zaposlenih na angažovanje, nedovoljne solidarnosti kao i straha od gubitka posla, te kompletног disciplinujućeg djelovanja krize. Novi, deindustrializirani uslovi

³⁰ Radnička fronta, "Sindikati", Radnička fronta, posljednji pristup 02. oktobar 2020., <https://radnickafronta.hr/pojasnjena/73-sindikati>

rada, prekarizacija i fleksibilizacija stvorili su takvu dinamiku radnih odnosa u kojoj ne postoji funkcionalan akter koji bi efikasno sabrao i branio sve interese i prava. Postoji jaz između one polovine koja se ne miri sa sudbinom, petine koja smatra da neko drugi ne treba rješavati društvene probleme i samo jedne desetine koja bi reagirala kad nije lično pogodjena. (Stojiljković, 2008) S političkog prostora nestaju prosindikalne političke ponude zbog čega se i javlja apatija kod velikog broja sindikalnog članstva. Da bi se lobirali glasovi za podršku zahtjeva sindikata i zaposlenih neophodno je da pred vladom i poslodavcima sindikati, uz podršku glasova članstva, naprave jak pregovarački front. Međutim, u kontekstu više podaničke nego participativne političke kulture, suočeni su sa oštrom političkom polarizacijom zbog čega izostaje zahtijevana sindikalna saradnja, pregovaračka moć zaposlenih i sindikata u odbrani interesa radnika. Nedostatak kritičke svijesti i nizak stepen borbenosti, različiti političko-ekonomski faktori, fragmentiranost i dekompozicija kako političkih institucija, tako i sindikata kao mehanizama kontrole u sferi rada, predstavljaju takođe razloge slabljenja radničkog pokreta i otežanog sindikalnog organiziranja. Kultura kolektivnog ustupila je mjesto individualnom djelovanju zbog razočaranosti u rezultate i efekte prethodnih protesta, nepovjerenja u sindikate i njihove lidere, kao i zbog nedostatka intersindikalnog i intrasindikalnog dijaloga.

3.2. Uticaj sindikalnog organiziranja na klasnu politiku i stratifikaciju

Klasna politika i stratifikacija predstavljaju neiscrpnu politološku, sociološku i ekonomsku temu. Pojam klase se odnosi na grupu ljudi koja dijeli isti društveni i ekonomski položaj. Još od najranijih vremena pa do danas postoje različiti i nejednaki položaji u društvu koji se određuju, u zavisnosti od promjena u društvenoj strukturi, na osnovu različitih kriterija. Teorije koje se bave pitanjima klase, klasnih sukoba i stratifikacije kreću se od klasičnih do savremenih. U klasične teorije spadaju socijalističke teorije podijeljene na klasične marksističke³¹ i revolucionističke³². Klase su u marksističkom poimanju glavni akteri i od ključnog značaja za razumijevanje cjelokupnih društvenih i političkih promjena i stvarnosti uopšte. Povezane su sa ekonomskom

³¹ Marx je razlikovao buržoaziju i proleterijat, navodeći da je historija sukoba zapravo historija klasnih borbi. (1974)

³² Prema ovim teorijama sada se javljaju nove klase: menadžeri, političko-vojna elita, novi srednji slojevi, nova radnička klasa (obrazovani i visokokvalificirani) i inteligencija, nastale pod uslovima postindustrijske fragmentacije i stratifikacije. Radnička klasa nema revolucionarni naboj, a klasni antagonizmi iščezavaju pod zadovoljenjem osnovnih sigurnosnih i socijalnih zahtjeva u državi blagostanja. (Milašinović i Bajagić, 2007)

moći i određuju se na osnovu odnosa prema sredstvima za proizvodnju. (Marx, 1974) Drugi teorijski pristup polazi od razvoja industrijskog društva. Promjene u tehnološkoj i socioekonomskoj suštini proizvele su promjene klasne strukture i jačanje srednjih slojeva, te iščezavanja klasnih sukoba i polariteta buržoazija-proleterijat koji su karakterisali prethodnu epohu. Savremene teorije³³ oslanjaju se na promjene klase, klasnih struktura i odnosa unutar 21. stoljeća i imperijalističkog nastupa globalizacijskih procesa. Ovi fenomeni neodvojivi su od društvenih promjena i neoliberalne ideološke paradigmе.

Bez obzira na suprotstavljeni mišljenja činjenica je da su klase važna društvena kategorija na osnovu koje se analiziraju jednakosti i nejednakosti u društvu. Klasa ostaje vezana za klasične ekonomske pojmove najamnog rada, profita i eksploracije budući da globalni kapitalistički kontekst teško možemo posmatrati kao period iščezlog eksploriranja radne snage. Iako tradicionalna eksploracija opada s tehnološkim razvojem i znanjem u procesu proizvodnje, i dalje postoje društvene nejednakosti kao i "staro" i "novo" siromaštvo. (Vidojević, 2005)

3.2.1. Tranzicijska stratifikacija

Za razliku od kategorija koje su ranije bile pokazatelji društvene stratifikacije i pripisanih statusa koji su se uglavnom nasljeđivali, u savremenim uslovima klase i klasni sistemi predstavljaju suštinu stratificiranja društva prema distribuciji bogatstva i moći. Države u tranziciji trend sukoba, koji je išao od klasnih prema ratnim, uslijed tržišne privrede i liberalno-demokratske doktrine, mijenjanju smjer od ratnih prema klasnim. Takve promjene težišta sukoba kretale su se „... od političke egzaltacije revolucijama i 1989-1990. godine, do masovne rezignacije i socijalne provalije; od te rezignacije i provalije do moguće socijalno-političke eksploracije, usled izneverenih očekivanja i razočaranja novim stanjem, prvobitnom akumulacijom kapitala i tržišnom privredom.“ (Vidojević, 1993:119) Jedina jednakost u neoliberalnoj doktrini jeste jednakost šansi u kojoj, prema Saundersu (1990) ljudi imaju jednake šanse da postanu nejednaki. Suočene sa dubokom kapitalističkom krizom evropske periferije, ove zemlje istovremeno prolaze kroz socijalne i ekonomske probleme, nezaposlenost, siromaštvo,

³³ Istraživači globalnog društva, Giddens i Beck, navode da društvene nejednakosti i sukobi nemaju klasni karakter, te da se klase više ne doživljavaju kao klase, već kao različitost mogućnosti, ograničenja i izgleda u čemu ključnu ulogu ima globalizacija. Giddens smatra da je na djelu kapitalizam bez klasa i moderna kapitalistička društva sve više približena kapitalizmu bez rada. (Giddens, 1997)

socijalne nejednakosti i besperspektivnost većine, pauperizaciju i lumpenizaciju, zbog čega dolazi do klasnog raslojavanja društva na osnovu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i bogatstva, a diferencijacija na temelju moći kontinuirano postoji. (Milašinović i Bajagić, 2007) S jedne strane stoji veliki broj siromašnih i mali broj moćnih izvršilaca u procesu rada, radnika i nezaposlenih, a s druge strane stoji koalicija političkih moćnika i nove bogate kapitalističke klase. Nova kapitalistička klasa, heterogena i vođena ideologijom bogaćenja i megakapitala, stvara savezništvo rukovodioca nekada državnih, a danas privatnih preduzeća i visoke državne i partijske elite formirajući na taj način ono što je Vidojević (1993) nazvao dualizmom klasne politike zasnovane na interesima. To u uslovima kapitalističke periferije, klasni sukobi takođe dobijaju etiketu heterogenosti gdje s jedne strane stoji subproleterijat (siromašni, nezaposleni i socijalno ugroženi), radnička klasa, službenici kao viša srednja klasa privilegiranih, te narastajuća kapitalistička klasa i politička birokratija kao najviša. Klasna borba dijelom gubi tradicionalne ideološke i ekonomsko-političke komponente, ali zadobija i novi oblik koji je vezan za pitanja drugaćija od egzistencijalnih. Dostojanstvo i potiskivanje ogromne većine u pogledu participacije i uticaja na formuliranje ključnih političkih, ekonomskih i društvenih pitanja, strategije socijalnog razvoja, društvena reprodukcija, redistribucija i socijalna pravda, neka su od pitanja neposredne klasne borbe. „Klasni odnosi nisu nestali, naprotiv, njihovo polje djelovanja se širi, ali je nestala granica koja je dijelila donji i gornji svijet: ne poznajem nijedno društvo bez klasnih sukoba. Danas, čovjek u socijalnim i kulturnim orijentacijama svog društva ne vidi drugog značenja osim onog koji mu plasira klasa upravljača i koji se svodi na podršku dominacije nad njim... ono što traže najamnici jeste sigurnost, drugim riječima – budućnost koja bi se mogla predvidjeti.”(Turen,1998:

47-62)

3.2.1.1. Klasna stratifikacija na primjeru Bosne i Hercegovine i Crne Gore

Siromašna i ekonomski nerazvijena društva predstavljaju područje izrazitog klasnog diferenciranja, jer „što je društvo nerazvijenije i što su klasne podjele i sukobi oštiri i jači, eksploracija je neposredno vidljivija, primitivnija i surovija. Bogatstvo jednih počiva na siromaštvu i bijedi drugih.” (Kuvačić, 1986:31) U društвima kakva su bosanskohercegovačko i crnogorsko postoji velika socijalna distanca formirana na osnovama vlasništva, bogatstva i moći

kojom se ove države klasificiraju u klasne tipove država. Pašić (1976) navodi da u klasnoj državi postoji jedna klasa koja je „...vladajuća ne samo ekonomski nego i politički kada je državna organizacija tako ustrojena da obezbeđuje njen presudan uticaj na vođenje opštih poslova preko države...” (cit. prema Zgodić, 2015: 122) One su evoluirale od feudalnih, preko socijalističkih do kapitalističkih tipova država u kojoj umjesto buržuja dominira moderni kapitalista (Zgodić, 2015), te u kojoj je umjesto komandne ekonomije i zajedničke svojine kolektivističke države³⁴ dominira privatno vlasništvo. Odsustvo adekvatno uspostavljenog sistema socijalne države³⁵ pozicionira ih u, po neoliberalnim ekonomistima prelazni period, takozvanu ”trickle down”ekonomiju prema kojoj se navodno obećava blagostanje nakon teškog perioda prilagođavanja novim uslovima. (Vidović i Pauković, 2006)

3.2.1.1.1. Slučaj Bosna i Hercegovina

Kontinuirana opšta kriza i rizik od pogoršanja stanja u Bosni i Hercegovini nisu prestali da postoje čak ni nakon blagog ostvarenja napretka u poslijeratnom periodu. Raskid sa prethodnim sistemom u kojem je radnička klasa dospjevala doseći srednji sloj na piramidi društvene stratifikacije, doveo je istu u okovni pritisak političke klase s jedne, i kapitalističke klase s druge strane. Kapitalistička klasa postaje aktivnija u pripremama zakona od političke, dok je glas radničke klase skoro nečujan. Prema riječima Dragana Štavljanina: „...oni koji su sačuvali firme u ratu, u miru su postali višak. Čak i oni koji su imali sreću da rade u profitabilnim firmama, ili su prodati za marku ili im već godinama nije uplaćen radni staž. Sistem ne funkcioniše, nemaju se kome žaliti. Vlast neosjetljiva, sudski sporovi preskupi, sindikat potplaćen i nedjelotvoran”, te navodi i da su „loša privatizacija, pljačka, otimačina, zarad stranačkih i ličnih interesa – poharali privredne gigante, a radnici su postali socijalna kategorija od koje svi okreću glavu.”³⁶ Prema riječima jednog radnika: „Svako je ogorčen. Ne traži se ništa, osim da se radi, a tako nas ignorišu,

³⁴ Kolektivističkim državama se smatraju one države koje u potpunosti kontroliraju privredni život, te koje daju prednost zajedničkom vlasništvu u odnosu na privatno. (Hejvud, 2004)

³⁵ Socijalna država se formirala krajem 19. stoljeća kao težnja da se ublaže klasni sukobi između rada i kapitala, a sa ciljem da se smanji siromaštvo, osigura ravноправna raspodjela bogatstva, te omogući zaštita od rizika i nedostataka tržišta. (Vidović i Pauković, 2006) Puna zaposlenost, visoke plate i minimum nacionalnog standarda života, uz visoku socijalnu zaštitu omogućili su određeni stepen jednakosti u društvu, onu koja je kao socioekonomksa jednakost rušila granice klasa i zanimanja. (Mishra, 1999)

³⁶ Dragan Štavljanin, „Prvi maj: simbol propasti radničke klase”, Radio Slobodna Evropa, 2016, posljednji pristup 01. septembar 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/prvi-maj-dana-simbol-propasti-radnicke-klase/27708493.html>.

kao da smo zločinci, a ne radnici koji traže koru hljeba za svoje porodice.”³⁷ Kada je 90-ih društveno vlasništvo pretvoreno u državno, stvoreni su uslovi za proces još uvijek nedovršene privatizacije. Restruktuiranje je izmijenilo i strukturu radništva, produbilo separaciju, a procenat industrijske radničke klase sveden je na samo oko 35% zbog čega je industrijsko radništvo postalo marginalna društvena snaga. Osipanje industrijske klase radnika razlog je distinkcije između masovnosti i organiziranosti sindikata u javnom i privatnom sektoru, gdje je ovaj drugi uglavnom izvan sindikalnih organizacija. Tamo gdje sindikat postoji, isti je uglavnom prepun sindikalne aristokratije, birokratiziran i tako svrstan u najmanje javne institucije. Veći dio bosanskohercegovačkog stanovništva smatra klasnu razliku (shvaćenu kao razliku između siromašnih i bogatih, te radnika i uprave) ključnim izvorom društvene napetosti. (UNDP Bosnia and Herzegovina, 2009) Prema popisu stanovništva iz 2013. godine identifikovano je 49 000 poslodavaca. Njih oko 3 000 zapošljavaju poljoprivredno radništvo, dok je ostalih 46 000 vlasnika sredstava za proizvodnju koji diktiraju radne odnose. Broj radne snage iznosio je 1,36 miliona, 1,03 miliona zaposlenih i 329 000 nezaposlenih. Svaki radnik podvrgnut je konstantnom nadzoru rada u kojem je tretiran kao amorfna i desubjektivizirana jedinka sa zadatkom da ostane živ, poslušan i fokusiran kako bi dostigao proizvodnu normu.³⁸

U BiH konstituiran je novi sistem vrijednosti zasnovan na vrijednosnoj i ekonomskoj afirmaciji, kao i zakonskoj legitimaciji i legalizaciji profita i bogatstva koji je stečen neoliberalnom agregacijom novca. Takav sistem vrijednosti uništilo je ideju rada i sveo ga na konzumerizam i rentjerstvo deegalitariziranog društva.

3.2.1.1.2. Slučaj Crna Gora

U Crnoj Gori položaj radničke klase je takođe nezavidan, a ista se smatra najvećim gubitnikom tranzicije. Slično kao i Bosni i Hercegovini, i u Crnoj Gori je na takav ishod uticao ekonomski sunovrat u koji je zemlja upala raspadom SFRJ i krajem onoga što se smatralo „zlatnim dobom“. Nepotizam, korupcija, podvojeni identiteti i razarajuća partitokratija

³⁷ Mirna Sadiković, „Vlast neosjetljiva i na samoubistva radnika“, Radio Slobodna Evropa, 2016, posljednji pristup 02. septembar 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-vlast-neosjetljiva-i-na-samoubistva-radnika/27708698.html>

³⁸ Saša Dragojlo, „What Is the Real Price of Geox Shoes?“, Mašina, posljednji pristup, 2017, posljednji pristup 04.septembar 2020. <http://www.masina.rs/eng/real-price-geox-shoes/>

pozicioniraju crnogorsko društvo kao društvo visokih socijalnih i ekonomskih problema, uz ogromne socijalne razlike dodatno prouzrokovane tranzicijom. Većina građana danas živi na pragu apsolutnog siromaštva, a bogatstvo se nalazi u rukama nekolicine. Primanja i cijene potrošačke korpe su do te mjere neusklađene da 70% stanovništva ima manje primanja od cijena proizvoda. Na drugoj strani su političke elite i novokomponovana kapitalistička klasa biznismena koja svojom moći i bogatstvom upravlja velikom većinom. Savkovićeva navodi kako je zbog bogaćenja nekolicine ljudi, prodaje fabrika u bescenje, sprege vlasti i kriminalnih biznismena, te favorizovanja nekih kompanija u kojima dominiraju vlasnici i ljudi iz vlasti, došlo do propasti srednje klase. (Politika, 2019) Navodi da je zbog enormnog bogaćenja grupe ljudi, prodaje fabrika, vlasti i kriminalnih biznismena, favorizovanje pojedinih kompanija u kojima su vlasnici i ljudi iz vlasti, razlozi zbog kojih je nestala srednja klasa.

Kontrola državnih resursa i politika shvaćena kao biznis motiviran materijalizmom a ne društvenom pravdom, dekomponirali su egalitarnu politiku i stvorili ideologiju socijaldarvinizma u kojoj opstaju oni koji su najbolje integrirani u sistem, te koji su iz istog izvukli najviše koristi. Koliko je neizvjesnost zaposlenosti velika, govorio je i Pero Kadović ispred Željezare Nikšić: "Položaj radnika danas je nikada gori. Niko radnika nema da zaštitи, država je stala na stranu investitora, tako da je položaj praktično nikakav. Uslovi su veoma teški, postrojenja su stara, radnici nisu zaštićeni, a povrh svega, rade za mizerne plate. Od 250 zaposlenih, stotinjak radnika je na neodređeno. To je brutalno." Navodi i da se radnici stalno mijenjaju i ostaju bez posla, da su dovedeni na nulu. Trend zatvaranja radnih mjesta konstantno raste, dok se istovremeno povećavaju cijene roba i usluga. Od radnika se često kao uslov zapošljavanja traži da budu izvan kolektivnih organizacija, zbog čega mali broj radnika biva članom sindikata.³⁹ I u Crnoj Gori su privatizacija i prelazak na tržište 90-ih doveli su do restrukturiranja i gašenja preduzeća, dok je jedan dio radničke klase utihnuo pod strahom da budu zamijenjeni nekim od 34 000 nezaposlenih na birou, za radom drugog dijela više ne postoji potreba. Prema ranijim analizama Saveza sindikata (SSCG) za pet godina bez posla je ostalo oko 25 000 ljudi, a prema podacima Monstata je krajem 2014. godine bilo zaposleno oko 215 600 građana, od kojih je preko 18 000 radilo za minimalnu platu od 193 eura. Stabilno radno mjesto i dobre plate su prošlost u današnjem ambijentu u kojem su zaposleni lako zamjenljiva "roba", a model zaštite nezaposlenih nije usklađen sa promjenama u strukturi zaposlenosti. Smanjen je broj poslova dugih karijera uz

³⁹ Dragan Štavljanin, "Prvi maj: simbol propasti radničke klase", Radio Slobodna Evropa, 2016, posljednji pristup 01.septembar 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/prvi-maj-dana-simbol-propasti-radnicke-klase/27708493.html>

povećanje atipičnih oblika rada u kojima se zaposleni prilagođavaju novim uslovima tržišta i zbog čega tradicionalna radnička klasa postaje nepotrebna ili rezervna radna snaga.⁴⁰ O tome koliko radnička klasa nema podršku države u meritokratkoj mobilnosti prema višim klasama govori i činjenica da su visokobrazovani prosvjetni radnici plaćeni mizernim platama od kojih jedva sastavljuju kraj s krajem. Takav trend doveo je do pojave primarnih nejednakosti i deprivacije u kojoj su nepodmirene osnovne ljudske potrebe. (Šućur, 2006)

3.2.2. Sindikati u službi promjene položaja radničke klase?

Kapitalistički odnosi proizvodnje i pokretački mehanizam kapitalizma – neprekidna akumulacija kapitala višestruko siromaše život radničke klase i unutar i van najamnog odnosa. Umjesto vremena „...za obrazovanje, za intelektualni razvoj, za vršenje socijalnih funkcija, socijalne odnose, za slobodnu igru vitalnih snaga tijela i uma”, kapitalizam ”socijalizuje ljude” tako da im bude „cijeli život, uz izuzetak prostih fizičkih prekida sna, obroka i tako dalje, absorbovan radom za kapitalistu.” (Lebowitz, 2003:71) Prema mišljenju Lebowitza, ovo predstavlja samo jednu varijablu, jer pored ciljeva kapitala, kapitalizam ima i ciljeve radništva, a isti se predstavljaju kao zavisni od ”stepena separacije među radništvom” – koji se shvata kao izraz oblika i snage organizovanja radništva u sindikatima – a od kojih ovisi stepen viška vrijednosti u proizvodnji i zbog čega je kapitalizmu inherentan cilj povećanje stepena separacije. (Lebowitz, 2003) Protiv te separacije se radnička klasa, još od svog pojavljivanja na historijskoj sceni borila organizirajući se, bilo u okviru radničkih pokreta i/ili sindikata. Sindikati su kao radničke organizacije nastale upravo iz ekonomске borbe protiv kapitalista i s namjerom zaštite radničke klase unutar kapitalističkih odnosa. Pripadnost sindikatu normativno podrazumijeva sprečavanje oscilacija u položaju i cjeni radne snage kako bi se ista mogla zaštiti od mobilnosti prema nižim društvenim klasama. Prema teorijama klasa i piramidi klasne stratifikacije društva, sindikatima je najviše obuhvaćena klasa radnika, manualnih i nemanualnih. Oblici i intenzitet klasnih podjela i otpor nezadovoljstvu se sa ove strane može kretati od pasivnog otpora u procesu rada, štrajkova, preko masovnih demonstracija socijalnog nezadovoljstva, pa sve do socijalnih revolucija kao najvećih i najdubljih oblika klasnih borbi. Formiranjem sindikata, klasni sukobi su

⁴⁰ Dan online, ”Vlast zgazila radničku klasu”, Dan online, 2015, posljednji pristup 03.septembar 2020. <https://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2011-07-07&rubrika=Drustvo&najdatum=2015-05-02&clanak=489118&naslov=Vlast%20zgazilaradni%E8ku%20klasu>

institucionalizirani. Umjesto revolucionarnih borbi, namjera je bila riješiti klasne sukobe putevima kolektivnog pregovaranja. Razmatrajući razvoj sindikata u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori vidjeli smo da je u oba slučaja isti bio nosilac klasne borbe, nastao u uslovima eksploatacije radnika i težnje da se ti isti uslovi promijene. Dakle, klasna borba između radnika i kapitalista uzrokovala je reakciju radnika u formi sindikata. Boreći se za bolje radne uslove, veću platu, sigurnost na radu, te za druga prava i slobode dostojarne čovjeka, radničke organizacije su nastojale da s jedne strane prekinu sistem eksploatacije, a s druge strane da radnička klasa izđe iz bijede i siromaštva prouzrokovanih nedostatkom zadovoljavajućih uslova. Kao najmnogobrojnija skupina u društvu, radnička klasa, i ona niskokvalificirana i ona visokokvalificirana nastoji da kroz sindikate, kao nosioce njihovih interesa, promijeni položaj iz niže prema višoj klasi.

Pogrešna ekonomска politika, koja je daleko od socijalne, zabrinjavajuće produbljuje jaz između bogatih i siromašnih, dovodeći tako do stvaranja dva ekstrema u kojima se posrednička srednja klasa gubi. Velikim dijelom su za to krivi vlada sa svojim politikama, kapitalisti sa svojom profiterskom sviješću, te poslodavci koji poslovanje podređuju novim kapitalističkim i neoliberalnim uslovima, a dijelom su krivi i sindikati jer ne dižu glas i ne šalju poruku o neprihvatljivosti na papir svedene socijalne pravde i meritokratije. Da bi se izbjegla socijalna mobilnost prema dolje zbog koje opravdano dolazi do animoziteta prema vlastitoj i do odliva mozgova koji bolje položaje pronalaze u drugim državama, nužno je ujedinjenje u misijama i idejama, ne antagonizam između institucionalnog predstavništva rada. Neophodno je premjestiti dijalog o interesima radničke klase u sindikate, ne u skupštinske fotelje.

Četvrti dio

4. Uticaj neoliberalne globalizacije i modernizacije na sindikalnu politiku

Ovaj dio rada pojašnjava ključne procese i determinante 21. stoljeća koji neposredno utiču na promjenu uloge, položaja i djelovanja sindikalnih organizacija i radnika. Prvi dio odnosi se na pojašnjenja osnovnih aspekata globalizacije kao višesmjernog procesa koji djeluje na promjenu cjelokupnog političkog, ekonomskog i društvenog prostora. Isti sagledamo kroz pojmovna određenja, kao i političke i ekonomske aspekte sa izostankom kulturološke kao treće dimenzije globalizacije koja nije nužna za razmatranje teme. Nakon toga u fokus je stavljen neoliberalizam kao ideološka podloga i utemeljenje savremenih uslova života, kroz osvrt na nastanak, temeljne vrijednosti i ciljeve ovog svjetonazora u ekonomskom i političkom smislu. Sve to se zatim dovodi u vezu sa radom, sindikatima i politikom rada, a pitanje koje se u tom kontekstu postavlja i na koje se nastoji dati odgovor glasi: da li neoliberalna globalizacija predstavlja novi kolonijalizam sfere rada?

Drugi dio ovog poglavlja bavi se pitanjima uticaja tehnološke modernizacije i privatizacije na sindikalno organiziranje. U okviru tehnološke modernizacije dat je osvrt na uslove rada u industrijskoj proizvodnji i djelovanju sa tim usklađene industrijske države. Transformacija nekadašnje strukture, organizacije i načina rada objašnjena je profiliranjem osnovnih koncepata postindustrijske proizvodnje, odnosno razlikama između fordističkog i postfordističkog društva kao društva rada suprotstavljenog društvu znanja. U segmentu u okviru kojeg se razmatra pitanje privatizacije, prvo je dat osvrt na pojam, ciljeve i namjeru, te karakteristike privatizacije u uslovima procesa tranzicije. Na primjerima država Bosne i Hercegovine i Crne Gore predstavljen je proces privatizacije, kao nužno povezan sa prethodnim dijelom poglavlja koji se odnosi na neoliberalnu globalizaciju. Kroz ove primjere sagledan je položaj radnika uslijed implementiranja politike privatiziranja. Ključnim pokazateljima reducirane uloge sindikata u 21. stoljeću bavimo se na kraju.

4.1. Globalizacija, neoliberalizam i sindikalna politika

4.1.1. Višesmjernost procesa globalizacije

Kao termin koji obilježava sadašnju epohu, globalizacija se koristi kako bi se označio novi, planetarni proces (Giddens, 1990), shvaćen „... kao intenzifikacija društvenih odnosa na svjetskom planu, koja povezuje udaljena mjesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i vice versa.” (Giddens, 1998:69) Kao proces koji daje autodefiniciju političkog, ekonomskog, socijalnog, kulturološkog i ostalih miljea života, stvara konfuziju zbog različitih pristupa kojima se reducira na pojmove internacionalizacije, liberalizacije, univerzalizacije, vesternizacija i deteritorijalizacije sa "ili" između. Sholte (2000) Međutim, zbog involvirane višesmjernosti, ne možemo je svesti samo na jedan od navedenih pristupa. Integrira ona sve ove i dodatne procese. Kao složen, protivrečan i višesmjerni proces predstavlja sadašnjost i budućnost svijeta, naroda i država, njihovog položaja perspektive sadašnjih i budućih generacija. (Vidojević, 2005) Naletom ovog megatrenda, potpomognutog deteritorijalizacijom, svijet „prestaje biti primarno geografski pojam”. (Bolčić, 2003: 324) Globalizacija mijenja prostorne strukture, procese i interakcije. (Seleši, 1997) Ona dovodi do deagrarizacije, deindustrijalizacije, tercijarizacije i kvartarizacije, koje se različito očituju u različito razvijenim zemljama. (Lončar, 2005) David Held je globalizaciju objasnio „... kao proces (ili niz procesa) koji otjelovljuje transformaciju u prostornoj organizaciji društvenih relacija i poslova, izražen u transkontinentalnim ili međuregionalnim tokovima i mrežama aktivnosti, uzajamnom djelovanju i moći.” (Held, et al., 1999: 16) Globalizaciju kao proces razlikujemo od globalizma kao ideološkog utemeljenja i globaliteta kao stanja, odnosno pojavu svjetskog društva. Pozivajući se na Becka, Cifrić (2009) navodi da je globalizacija proces, a globalitet empirijsko stanje modernog čovječanstva, dok je globalizam ideologija prema kojoj svjetsko tržište u nekim aspektima nadomešta političku vlast nacionalne države. Za Stagera globalnost predstavlja stanje društvene povezanosti i međuvisnosti, a globalizacija se odnosi na „niz društvenih procesa koji transformiraju trenutno društveno stanje u stanje globalnosti.” (Stager, 2005:8) Većina autora vidi je kao proces političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog djelovanja koji prelazi granice nacionalnih država. (Milardović, 1999) U našem fokusu su ovdje politička i ekonomska dimenzija globalizacije.

4.1.1.1. Politički aspekt: upravljanje u eri globalizacije

Politički aspekt globalizacije odnosi se na promjenu uloge nacionalne države. Uporedo sa odmicanjem od teritorijalizma uslijed deteritorijalizacije, odmiče se od etatističkog i približava policentričnom upravlјaju. Reducira se klasično političko upravljanje u kojem su se sve formulacije, nadzor, društvena pravila, implementacija, vršile kroz i unutar države. Upravljanje sada uključuje naddržavne vladajuće sisteme (regionalne, transvjetske), te subdržavne (opštinske i pokrajinske) pri čemu dolazi do kraja vestfalske suverenosti u kojoj je država bila neograničena, vrhovna, opsežna i isključiva u upravljanju nad svojom teritorijalnom jurisdikcijom. (Fejić, 2016) Politička globalizacija podrazumijeva protivurječnost i jedinstvenost politika i političkih odnosa. Odnosi se na disperziju vlasti i transfer mesta donošenja odluka sa nacionalnih na međunarodne institucije i organizacije, a ostvaruje se međudržavnim integracijama kakve su EU, NATO, itd. (Jagić i Vučetić, 2013) Usljed rasta značaja transnacionalnog država više nije najveći autoritet. (Galić, 2001)

4.1.1.2. Ekonomski aspekt globalizacije

Usljed dejstva zakona tržišta, međunarodnih ekonomskih politika i organizacija, transnacionalnih i multinacionalnih korporacija, tehnološke, informatičke revolucije, razvoja metoda i načina komunikacija razvija se i širi ekonomska globalizacija kao proces rasta internacionalnih i transnacionalnih tokova roba, usluga i kapitala. Narativ o globalizaciji dobija zanimljiv zaplet uvođenjem novih, transnacionalnih aktera koji pomažu ekonomizaciju svijeta i uspostavu transnacionalnih socijalnih prostora. (Beck, 2003) Ove promjene dovele su do stvaranja novih strateških centara u svjetskoj ekonomiji kao što su spoljnotrgovinske i off-shore zone, finansijskih centara i globalnih gradova. (Sassen, 1991) Novi ekonomski kolonijalizam proizvod je neoliberalnog doktrinarnog kolonijaliste, uslijed kojeg se koncentrira ekonomska moć u rukama multinacionalnih korporacija. Od 100 najjačih ekonomskih sistema u svijetu, njih 47 su multinacionalne korporacije; 500 multinacionalnih korporacija kontroliše 70% svjetske trgovine, a njih 1% kontrolira strane investicije. (Clarke, 1996) Ekonomski aspekt globalizacije podržan je neoliberalnim konsenzusom sa tri institucionalne novine: ograničenje državne regulative u

ekonomiji, nova prava vlasništva stranih investitora (Robinson, 1995) i podređena uloga nacionalne države Svjetskoj banci, Međunarodnom monetarnom fondu i Svjetskoj trgovinskoj organizaciji. U komplementarnom je odnosu sa političkim i socijalnim aspektom.

4.1.2. Neoliberalizam: idejni katalizator globalizacije

Često se postavlja pitanje da li je neoliberalizam ekonomski eksponat globalizacije ili obrnuto? Neoliberalizam predstavlja reanimaciju klasičnog liberalizma i reakciju/odgovor nacionalnih država na zahtjeve trenutno vladajućeg ekonomskog momenta. S obzirom na to da je logika tržišta nastala kao proizvod nacionalnih država, onda o neoliberalizmu govorimo kao o katalizatoru, a ne eksponatu globalizacije. (Jovanović, 2006) Prema oksfordskom rječniku, neoliberalizam je modificirana ili rekonstruirana verzija klasičnog liberalizma, odnosno ona koja se temelji na vjeri u kapitalizam slobodnog tržišta i individualnim pravima. (Oxford English Dictionary, 1989) Za realizaciju neoliberalnog ili globalnog „no-profit-limit“ puta preduslovi su bili tehnološke prirode, odnosno modernizacija proizvodnje i komunikacije sa ciljem nesmetanog poslovanja; političke prirode, odnosno slom socijalizma padom Berlinskog zida; ideološke prirode, odnosno nastanak nove ideologije na temeljima klasičnog liberalizma. (Tomka, 2004) Osim što predstavlja ekonomski model, neoliberalizam je takođe ideologija i politika, odnosno „predstavlja jedan oblik tržišnog fundamentalizma. Tržište se smatra moralno i praktički superiornim u odnosu na vladu i bilo koji oblik političke kontrole. U tom smislu, neoliberalizam ide dalje od klasične ekonomске teroije.“ (Hejvud, 2005: 56) Neoliberalnu kontraofanzivu kejnjizjanskom i socijalističkom modelu vodile su desničarske vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država predvođene Thatcherovom i Reaganom, uz međunarodne finansijske institucije – Međunarodni monetarni fond i Svjetsku banku, a koje su kreirale ono što će se nazivati Vašingtonski konsenzus. (Wallerstein, 2008) Oni su „...doprinijeli oblikovanju društva kao univerzalne tržnice (a ne, na primer, polisa, javne sfere ili porodice) i ljudskih jedinki kao mašina za obračunavanje profita i gubitaka (a ne nosilaca božje milosti ili nosilaca neotuđivih prava i dužnosti).“⁴¹ Radi se o politici koja klonira ekonomski model u kojem vlade postaju taoci njihove politike, koja je izazvala legalizaciju oligarskih pljački sa MMF-ovim odobrenjem. (Milardović, 2008) Doba Tačerizma i Reganizma smatra se vrhuncem razvoja neoliberalne

⁴¹ Peščanik.net, „Neoliberalizam: ideja koja je progutala svet“, Peščanik.net, 2018, posljednji pristup 04.septembar 2020. <https://pescanik.net/neoliberalizam-ideja-koja-je-progutala-svet/>.

doktrine, o kojoj inače možemo govoriti od kraja Drugog svjetskog rata i Friedmanove (60-ih) kritike socijalizma i blagostanja. Povezujući globalizaciju sa "oslobađanjem" svjetske ekonomije, podigli su neoliberalnu revoluciju protiv Kejnzijanizma. (Crouch, 2014) Tako je kejnzijski model kojeg obilježava aktivna socijalna i ekomska uloga države blagostanja zamijenjen je Friedmanovim modelom maksimizacije slobodnog tržišta, tržišnom konkurencijom, i minimalnom ulogom države. (Mesarić, 2011) E. Martinez i A. Garcia (1977) predstavljajući neoliberalizam kao set ekonomskih politika, navode njegove osnovne aspekte i to: *vladavina tržišta* (preduzeća nemaju obaveze prema državi, cijene su regulisane na tržištu, radnici su 'de-unionizirani' čime se smanjuje sigurnost zaposlenih, stvaraju se free-trade unije (npr. NAFTA) i tako međunarodna trgovina oslobađa obaveza; *smanjenje državnih izdataka i uloga države* u zdravstvu, školstvu, pružanju pomoći nezaposlenima, s jedne, kontinuiranu pomoć biznisu s druge strane; *deregulacija; privatizacija* kojom se bogatstvo koncentrira u rukama pojedinaca, a troškovi za "podmirenje" osnovnih potreba većine se povećavaju; *eliminacija koncepta 'javnog dobra' ili 'društva'* uvođenjem individualnosti i individualne odgovornosti kojom se problem siromaštva prebacuje na one koji su siromašni. Za Campbella i Pedersena (2001) neoliberalizam predstavlja heterogeni skup ekonomskih i socijalnih politika i načina organiziranja ekonomskih i političkih aktivnosti kojima se smanjuju socijalne funkcije države, poslovni propisi, fleksibiliziraju tržišta rada i decentraliziraju odnosi rada i kapitala, favoriziraju tržišna umjesto planiranih rješenja za ekonomski probleme, kontrolu inflacije na štetu pune zaposlenosti.

Pristalice neoliberalnog svjetonazora navode da je isti omogućio veći ekonomski rast i razvoj, efektivnije i efikasnije slobodne kapitalističke ekonomije. Sa stanovišta kritičara, ova ideologija producira sve veći nivo nejednakosti, sve veći broj ekonomskih kriza i nove oblike kapitalističke eksploracije. U suštini, ovaj set politika vođen je principima "...neosjetljivim na siromaštvo, društvenu dislokaciju, uništenje kulture, dugoročno iscrpljivanje prirodnih resursa i uništenje okoliša."⁴²

⁴² Slobodni filozofski, "Neoliberalizam i kraj neoliberalne demokracije", 2014, posljednji pristup 06.septembar 2020. <http://slobodnifilozofski.com/2014/07/wendy-brown-neoliberalizam-i-kraj.html>

4.1.2.1. Neoliberalna globalizacija: savremeni kolonijalizam politike rada

Trenutno živimo u eri tržišnog fundamentalizma koju obilježava reduciranje i/ili ukidanje mnogih, godinama sticanih, prava radnika putem sindikalne borbe uz paralelno ukidanje socijalne države. (Mesarić, 2011) Doktrina neoliberalizma koja zagovara slobodno samoregulirajuće tržiste i trgovinu, odnosno deregulaciju kao idealan način organiziranja ekonomije prvi je od razloga smanjenja uticaja sindikata. Nova obilježja industrijskih odnosa i reducirana uloga države, naročito u naprednim industrijskim društvima doveli su do porasta životnih troškova zbog čega sindikati u pregovorima traže povećanje cijene rada. (Clawson i Clawson, 1999:101) Posljedica takve uloge i zahtjeva jeste pojava opozicionog menadžmenta koji demotivirajuće djeluje na želju pojedinca da bude član sindikata. Visoka industrijska konkurenca među nacionalnim i transnacionalnim konglomeratima promijenila je ulogu sindikata. (Blanchflower, 2006) Kako su sindikati jači u industrijama manje konkurenčije je njihov uticaj smanjen zaoštrevanjem tržišne utakmice. Ideologija vođena maksimizacijom profita i gomilanjem kapitala postavila je društveni interes u zanemarljivu poziciju. Individualizacijom i dehumanizacijom čovjek je sveden na homo economicusa, odnosno na racionalno i na koristi usmjereni biće. Individualizam i nalet ekonomskog racionalnosti polarizovali su društvo postavljajući moćne korporacije na čelo ne samo ekonomskog, već i političke, nacionalne i međunarodne scene. Pored toga što živimo u eri tržišno-fundamentalističkog reduciranja radničkih prava, može se reći da nas "divlja" ekonomski racionalnost približava Foucaultovom društvu u kojem svi kooperiraju i postaju saradnici pri usavršavanju orijentiranom ka koristi. (Foucault, 2004)

Neoliberalizam je prema Davidu Harveyu (2005) projekat uspostavljanja absolutne moći više klase koja je na vlasti i nametnjem strukturnih mehanizama neoliberalne vlasti i neravnopravnog razvijenog svijeta. Polarizacija u koristi bogate manjine obespravila je i onemogućila nekada historijsku ulogu sindikata u borbi za radnička prava, Fleksibilizacijom radnih mjeseta i niskim cijenama rada "jedna stvar je sigurna: stalno zaposlenje, koje uključuje razne pogodnosti, plaćeni odmor, određenu sigurnost zaposlenja, sindikalno organiziranje, stvar su prošlosti." (Klein, 2000: 231) Prema Davidu Harveyu, neoliberalizam predstavlja „...politički projekat koji sprovodi korporativna kapitalistička klasa, jer se krajem 60-ih i početkom 70-ih osetila veoma ugroženom. Očajnički su želeli da stvore politički projekat koji bi zauzdao moć

radništva. Taj projekat je u mnogim aspektima bio kontrarevolucionaran.”⁴³ Odgovor na krizu 70-ih „...kada je iscrpljenost poslijeratnog buma koincidirala s militantnošću radnika da bi se izvukao profit, bio je uvođenje još više kapitalizma”, a prema Adolphu Reedu, neoliberalizam je „naprsto kapitalizam koji se zapravo oslobodio od opozicije radničke klase”⁴⁴. Privatizacijom sa ciljem povećanja efikasnosti državnih preduzeća došlo je do slabljenja moći tih preduzeća u kojima su sindikati bili najjači, a samim tim i sindikata. Pored privatizacije i navedenih politika, politika neoliberalizam zasniva se na uvođenju tržišne deregulacije (akteri na tržištu odlučuju, ne države) i smanjenju poreza u cilju povećanja efikasnosti privređivanja. (Tomka, 2004) Tako je došlo do paralelnog izjednačavanja efikasnosti sa maksimiziranjem profita vlasničkih struktura s jedne, i fleksibilnosti sa smanjenjem zaposlenosti, dohotaka, radničkih prava i povećanjem nesigurnosti radnih mesta. (Baletić, 2005) Sa globalizacijom koja je ekspandirala neoliberalnu doktrinu, industrijska radnička klasa i moći sindikati su oslabljeni. Od kraja 20. stoljeća udio u ukupnom dohotku je porastao tako da veći dio BDP-a pripada bogatim slojevima i korporacijama čime kapital i kapitalisti, stičući ekonomsku i političku moć, postaju važniji od radnika.⁴⁵ Na djelu je ofanziva kapitala na rad, a teret ekonomske, tranzicione krize prebacuje se na niže slojeve i klase kakvi su radnici. Deregulacija, privatizacija i liberalizacija, kao najvažniji principi neoliberalizma, primjenjuju se u praksi na skoro sve sfere društvenog života, na sindikalno organiziranje, politiku rada, zapošljavanje, pa sve do ograničene uloge države u korist tržišne logike, a na uštrb socijalne države. Pored posljedica neoliberalne globalizacije kakve su porast ekonomskih nejednakosti i siromaštva, nezaposlenosti, ova aksiologija odbacuje i/ili ograničava sindikalne organizacije kao nepotrebne i suvišne socijalne kolektivitete, a sve u interesu kapitala. Brojnim zakonima i praksama sindikati su počeli slabiti na nacionalnom, regionalnom, a sada i globalnom nivou. Nasuprot sindikalnim, jačaju su organizacije poslodavaca koje sve više liberalizuju radne odnose, do odustajanja od kolektivnih ugovora. Primarni ciljevi neoliberalnog kapitalizma koji su vođeni argumentima generiranja bogatstva i povećanja životnog standarda su se, uslijed nedostatka mehanizma pravedne raspodjele tog bogatstva i napretka, pokazali nedostatnim. Iako su radnici tamo gdje je kapitalizam, iako kapitalizam ne može postojati bez

⁴³ Mašina, “Neoliberalizam je politički projekat”, Mašina, 2016, posljednji pristup 06.septembar 2020. <https://www.masina.rs/?p=3143>

⁴⁴ Sam Gindin, “Nema alternative iznalaženju alternative”, 2015, posljednji pristup 06.septembar 2020. <http://www.zarez.hr/clanci/nema-alternative-iznalazenju-alternative>

⁴⁵ Branko Milanković, “Priča o dva kapitalizma”, Bankar.me, 2020, posljednji pristup 06.septembar 2020. <https://www.bankar.me/2020/08/26/priča-o-dva-kapitalizama/>

”potpore” radničke klase koja će balansirati, nedostatak pregovaračke moći sindikata dovodi do toga da se jedva mogu odbraniti i osnovna prava radnika.⁴⁶

Naletom neoliberalne globalizacije uvodi se strana konkurenca i otvara tržište rada zbog čega se inostrana jeftina radna snaga suprotstavlja domaćoj. (Lewchuk i Wells, 2006) Time uloga sindikata i učlanjenost u isti postaje sporedna. Premještaju se proizvodni kapaciteti u područja sa jeftinom radnom snagom, te se u manje industrijaliziranim područjima otvaraju nesindikalizirana poduzeća kojim se destabilizira uloga jakih sindikata. (Strauss, 1984) Pored toga, Boswell i Stevis (1997) navode kako smanjena uloga države pod uticajem reducirajućeg suvereniteta i njene protekcionističke politike, umanjuje ulogu sindikata kao organizacije koje u velikoj mjeri ovise o državnom protekcionizmu⁴⁷. (prema Clawson i Clawson, 1999)

Eksplozija globalizacije kao multidimenzionalnog procesa niza permanentnih promjena u političkom, ekonomskom, kulturnom, institucionalnom, tehnološkom, finansijskom, organizacijskom i dr. smislu dovela je do ogromnih razlika između I unutar država, praveći dobre temelje bogatim društvenim slojevima u profitterskoj eksploraciji onih koji to nisu. U ovom procesu sindikati su gubitnici i to najčešće u političko-pravnom, ekonomskom i tehnološkom smislu. Pogođenost finansijskom krizom i recesijom, dodatno postavlja pitanje njihovog opstanka. U uslovima novog globalnog konteksta dosadašnje metode sindikalne politike I organiziranja smatraju se zastarjelim, a sindikati deficitarni u kapacitetima I sposobnostima da efikasno odgovore na nove izazove.

⁴⁶ Toni Tvrković, ”Uloga sindikata u kapitalizmu”, Ekonomski portal, 2014, posljednji pristup 06.septembar.2020. <https://ekonomskiportal.com/uloga-sindikata-u-kapitalizmu/>.

⁴⁷ Protekcionizam ”štiti i ili favorizuje domaće proizvođače podizanjem visokih carina i uvođenjem drugih mjera kojima se onemogućuje, ili bar obeshrabruje uvoz stranih proizvoda.” (Vuletić, 2004:46) Kako protekcionistička ekonomска politika umanjuje međunarodnu trgovinu postavljanjem barijera, to joj se ideolozi neoliberalne globalizacije kritički suprotstavljaju budući da je na taj način ograničen jedan od osnovnih neoliberalnih indikatora.

4.2. Uticaj tehnološke modernizacije i privatnih kompanija na sindikat

4.2.1. Obilježja industrijskog rada

Kao izraz niza naučnih i tehničkih unapređenja u korist manufakturne proizvodnje s upotrebom parnih mašina u fabrikama, saobraćaju i rudnicima počela je prva industrijska revolucija. (Zgodić, 2015) Dolazak industrijalizacije uslovljavao je neprestano korištenje skupih strojeva da bi se mogli otplatiti troškovi proizvodnje, zbog čega su poslodavci zaposlenima i nametnuli određene obrasce rada. Druga promjena prelaskom iz postindustrijalizma u industrijsku eru bila je regulacija rada putem ugovora između poslodavca i zaposlenog, kao oblika organske solidarnosti iz kojeg nastaju zaposlenje i zanimanje kao inovativni tip odnosa. Pored ugovora razvilo se i radno zakonodavstvo. Poslovanje se zasnivalo na masovnoj ekonomiji, materijalnim resursima, velikoserijskoj proizvodnji i blizini tržišta, a uspješnost se mjerila količinom proizvedene robe. Uspostavljena je visoka koncentracija i disciplina radnika na jednom mjestu, ukinuti su feudalni odnosi, došlo je do osnaženja sitnih i krupnih kapitalista, i uspostavljena industrijska država kao kreator inudstrijske politike (Zgodić, 2015), odnosno „...mjera i instrumenata kojima vlada djeluje na promjenu industrijske strukture, odnosno to su ... inicijative i koordinacije vladinih aktivnosti s ciljem podizanja konkurentnosti cijele privrede i pojedinih industrija.” (Jurčić, 2001: 7) U ovom su se razdoblju uspostavili oblici industrijske demokratije nakon klasnih borbi u kojima je počelo jačanje sindikalnih organizacija, a takođe se „...prakticiraju različiti oblici rane participacije i radničkog suodlučivanja u politici proizvodnje, rada i upravljanja random snagom.” (Zgodić, 2015: 14)

4.2.2. Postindustrijalizam: automatizacija i promjena ljudskog rada

Epoha globalizacije je pored promjene u ekonomskom, političkom, socijalnom, kulturnom i drugom smislu, dovela do znatnih tehnoloških promjena, proizvodeći tako tehnološku revoluciju „...koja traži univerzalizaciju tehničkih pravila i standard...” (Pokrajac, 2003:114) Visokorazvijena tehnologija u današnjem informatičkom društvu utiče na „...radikalnost izmena društvene strukture, profila i odnosa glavnih društvenih grupa, oblika društvene složenosti i

diferencijacije.” (Vidojević, 2005:95) Nova poslovna filozofija nastala je pod uticajem redizajniranja proizvodnje i tehnološkog razvoja. Nova podjela rada pod uticajem specijalizacije, potrebe za višim obrazovanjem, diferencijacijom zanimanja i djelatnosti, te tercijarizacije dovela je do deindustrijalizacije, odnosno nestanka starih, sada nepotrebnih djelatnosti. Postindustrijsko doba promijenilo je ljudski rad jednak u formi kako i u sadržaju. Na mikro razini sada preovladava fleksibilizacija radnih mjestra uz privremenost i povremenost ugovora, kojima se gubi sigurnost stalnog zaposlenja. Kada je u pitanju sadržaj, došlo je do transformacije iz sekundarnih u tercijarne industrije, te dominacije uslužnih djelatnosti. Ekspanziju tercijarnog sektora Mills naziva ”tržištem ličnosti” u kojem dolazi do pomaka „od vještine s predmetima do vještine s ljudima.” (Mills, 1979: 78) Sinergijski uzroci takvih promjena odnose se na zamjenu fizičkog rada strojevima i tehnikom, te na prilagođavanje svih područja rada novim zahtjevima tržišta prilikom čega radnici postaju dehumanizirana "roba na tržištu". Castells (2000) navodi kako su prvo mehanizacija, a zatim automatizacija počele preoblikovati ljudski rad i time izazivati rasprave o problemu premještanja, prekvalifikaciji nasprot dekvalifikaciji, otuđenju nasuprot produktivnosti, autonomiji nasuprot nadzoru rada. On definira ključne makroekonomiske uzroke promjene rada nakon 90-ih: primjena sve jeftinijih i širokim masama potrošača dostupnih računara; ekonomска globalizacija i globalna konkurenca u tehnologiji između preduzeća; razvoj fleksibilne i na umrežavanju zasnovane organizacijske strukture i na kraju pojавa menadžera i novih tehnoloških potencijala. Ove promjene dovode do toga da „tradicionalni oblik rada zasnovan na stalnoj zaposlenosti, jasno određenim zadacima zanimanja i obrascu karijere u životnom ciklusu polako ali sigurno blijedi.” (Castells, 2000: 296) budući da tehnološka modernizacija zahtijeva ne industrijsku, već novu radnu snagu: privremenog radnika. Zabrinutost zbog radnog mesta uslijed automatizacije i robotizacije danas koje rezultiraju padom broja industrijskih radnika, slična je zabrinutosti radnika nekada zbog uvođenja strojeva u industrijski proces, budući da ukoliko ne steknu kvalifikacije za potrebe savremenog načina proizvodnje, postaju nepotrebna radna snaga ili višak.⁴⁸ Osim automatizacije i robotizacije, teritorijalno izmještanje proizvodnih pogona, koji su nekada bili tačno geografski locirani, iz razvijenih u manje razvijene zemlje, a sve u potrazi za jeftinom random snagom i profitom, rezultirao je eksploracijom radne snage.

⁴⁸ Marinko Kovačić, ‘Tehnološki razvoj i artikulacija novih proizvodnih modela’, Kreativno.hr, 2020, posljednji pristup 08.septembar.2020. <https://kreativno.hr/tehnoloski-razvoj-i-artikulacija-novih-proizvodnih-modela/>.

4.2.2.1. Zastarjelost fordizma: postfordizam na djelu

Model fordizma imao je četiri glavna cilja. Osnovni cilj bio je smanjiti i racionalizirati vrijeme rada kroz visok stepen mehanizacije, sinhronizujući na taj način proizvodne tokove. Druga je bila organiziranje stroge hijerarhijske podjele dizajna, organizacije proizvodnje i prodaje, u kojoj proizvodnjom nije upravljala potražnja: pretpostavljalo se da bi proizvedena roba, po niskoj cijeni uvijek našla kupca, bez obzira na prosječnu kvalitetu. U vezi sa tim je treći princip fordizma, odnosno smanjenje relativnih cijena kojima bi se stimulirala masovna potrošnja. I na kraju, velike kompanije zadržavale su za sebe stabilan dio potražnje zato što su mali proizvođači mogli pokriti sve kratkoročne varijacije ili su zadovoljavali potražnju za kratkim proizvodnim serijama diferenciranih proizvoda. (Boyer i Durand, 1993) Zahtijevano je visokocentralizirano donošenje odluka a menadžerska inicijativa je imala malo prostora u operativnim jedinicama.

Tranzicijom od fordizma do postfordizma, kapitalistički odnosi su se proširili iza samih zidova preduzeća, utičući na prethodno netaknute sfere života (reproducija, komunikacija, biologija, jezik, kultura i želja) te je zato proizvodnja postala istinski društveni proces. S jedne strane dolazi do "eksplozije" tejlorističke paradigme organizacije rada kojom velika fabrika postepeno nestaje iz postmodernog grada. (De Giorgi, 2016) "Globalni gradovi" savremenog kapitalizma više nisu mjesto teške industrijske produkcije, već virtualne teritorije. (Sassen, 1991) Masovna industrija – uzeta kao "spomenik produktivnosti" i sinhronizovane organizacije rada gubi svoju privlačnost naročito u najnaprednijim kapitalističkim ekonomijama. Većina preduzeća i kompanija teže da budu ili "nematerijalne" (male, automatizirane i hipertehnološke) ili "nevidljive" (rezidencije materijalnog rada bez propisa, uz hipereksploataciju naročito ženske radne snage). Proces proizvodnje je postao atomiziran, difuzan, "raspršen". Više ga ne čini kruta organizacija radnog odnosa (tejlorizam) već fleksibilnost, mobilnost i decentralizacija zamjenjuju fiksnost i centralizaciju fordističkog modela. (Reich, 1991) Fordistička strategija regulacije plata pretrpjela je krizu uslijed kolapsa fabričkog režima, društvene produktivnosti i masovne potrošnje. Fragmentirana i difuzna radna snaga se širi kroz nesindikalna preduzeća, zbog čega se gubi mogućnost iste da ima kontrolu nad radnim uslovima: fleksibilnost rada je sinonim za gubitak ugovorne moći.

4.2.2.2. Era društva znanja: kraj društva rada?

Zlatno doba (1945-1975) kontroliranog kapitalizma koje je bilo inspirirano Keynsovom snažnom državom koja je vodila politiku pune zaposlenosti, socijalnih pitanja, te koja je regulirala tržište i poreze (Ferenčak, 2011) smijenjeno je kapitalizmom i slobodno tržišnom neoliberalnom politikom, kapitalom multinacionalnih korporacija i globalnim političkim integracijama kojima se reducira suverenitet westfalskog tipa. Prethodno predstavljen prelaz iz industrijskog u postindustrijsko društvo, predstavlja zapravo prelaz iz fordizma u postfordizam, odnosno prelaz iz "društva rada" u "društvo znanja". (Šundalić, 2012) Ovo prvo je svoje vlasništvo, profesionalne karijere, ugled sticalo na osnovama rada. Riječ je o društvu od početka procesa industrijalizacije i razvoja kapitalizma u 19. stoljeću.⁴⁹ Transformacijom u društvo znanja, odnosno društvo bez rada došlo je do onoga što je Dahrendorf (2005) objasnio kao skraćenje radnog vijeka, radnih godina, radnog dana, a "manuelna ekonomija" je zamijenjena "ekonomijom ekrana". Rad se koristi kao sredstvo kapitala, a kapital sve više postaje neovisan o radu.

4.2.3. Proces privatizacije u tranziciji

Privatizacija predstavlja transfer ukupnog ili većeg dijela javnog ili društvenog vlasništva u ruke privatnika koji mogu biti fizička i pravna lica. Podrazumijeva denacionalizaciju i desocijalizaciju nacionalizirane ili kolektivne imovine. Razvojem novih tehnologija i uspostavljanjem inovativne proizvodne organizacije i poslovanja zaustavljena je kolektivizacija, te pokrenut suprotan proces, privatizacija. Program privatizacije nametnut je kao segment opće modernizacije, u kojem glavnu ulogu ima finansijski kapital i velike korporacije, banke, različite fondacije i osiguravajuća društva. Pokretanjem ovog težilo se izgradnji tržišne privrede, povećanju ekonomске efikasnosti, povećanju prihoda, uvođenju demokratije i jačanju sloboda. Da li će isti biti komplementarni ili u međusobnom sukobu, zavisi od donosioca odluka i institucionalnih aktera. Tako u uspješnom institucionalnom okruženju koje podupire razvoj

⁴⁹ Riječ je o periodu industrijske revolucije u kojoj je došlo do trostrukе zamjene: ljudski rad zamijenjen je strojevima; živi izvori energije neživim; prirodne sirovine neprirodnim. (Landes, 2003)

poduzetništva i konkurenције privatizacija donosi очekivane koristi, dok u zemljama koje nisu bile uspješne u kreiranju institucionalnog okvira, очekivane koristi izostaju. (Nellis, 1999) Takve su tranzicijske zemlje postsocijalizma koje se suočavaju sa problemima izgradnje organizacija i pravila za bolje funkcioniranje državnih tijela i administracije, korupcijom, izostankom pravnih i regulativnih uslova poslovanja i korporacijskog upravljanja, disfunkcionalnošću finansijskih, demokratskih i socijalnih institucija. Postsocijalističke su države prokapitalistički orijentirane, te nekritički prihvataju neoliberalni program i naturalizaciju kapitalizma i tržišta, a sve to suzbija moć države da odgovori na zahtjeve transformacije državnog u privatno vlasništvo. Kako je prethodno navedeno, privatizacija je uslijed zahtjeva slobodnog tržišnog kapitalizma postala jedna od ključnih metoda realiziranja neoliberalne doktrine uslijed čega je došlo do slabljenja moći sindikata. Ona dovodi do oligopola, monopola i otpuštanja radne snage. (Ottmann, 2017)

4.2.3.1. Bosna i Hercegovina: primjer nedovršene privatizacije

Liberalizacija ekonomskog sistema i okruženja, novi finansijski sistem praćen efikasnim vladinim i tržišnim institucijama, osnovni su zahtjevi procesa privatizacije koja je u BiH počela 90-ih godina poznata kao "Markovićeva privatizacija", a koja je počivala na principu radničkog dioničarstva.⁵⁰ U publikaciji Transparency International Bosnia and Herzegovina (2009) navodi se da su okolnosti tih godina, kao što su pokušaj izgradnje države uslijed raspada SFRJ, demilitarizacija uslijed ratnih okolnosti, težina uspostavljanja intergrupnog povjerenja, uticale negativno jedna na drugu, te time paralelno otežavale proces uspostavljanja prethodno navedenih zahtjeva procesa liberalizacije. Pretvaranjem društvene u državnu imovinu zakonima donosenim tokom rata, otvoren je put devastaciji preduzeća i zloupotrebama od strane strukture rukovodilaca.⁵¹ Usporena privatizacija koja je posljedica neodlučnosti rukovodećih struktura o potrebnim koracima za ubrzanje procesa, netransparentnost, uz kompleksan neharmoniziran zakonski okvir i neadekvatan model provođenja predstavljaju velike prepreke efikasnijoj privatizaciji. Na početku se govorilo o namjerama za poboljšanje ekonomске politike, privrede i politike rada kroz modernizaciju, prestrukturiranje i privatizirano upravljanje preduzećima,

⁵⁰ Žana Kovačević, "Privatizacije u BiH donijele "privredna groblja", Radion Slobodna Evropa, 2012, posljednji pristup 23.septembar 2020.

https://www.slobodnaevropa.org/a/privatizacije_u_bih_donijele_privredna_groblja/24536442.html

⁵¹ Žana Kovačević, "Privatizacije u BiH donijele "privredna groblja", Radion Slobodna Evropa, 2012, posljednji pristup 23.septembar 2020.

https://www.slobodnaevropa.org/a/privatizacije_u_bih_donijele_privredna_groblja/24536442.html

međutim, ista ta preduzeća, navikla na prethodni sistem poslovanja, privatizaciju su dočekala nespremna. Sve su veći korporativni dugovi i zaduživanja preduzeća po osnovama neisplaćenih plata, kredita, doprinosa i slično, te nekonzistentan pristup u provođenju zakona. Veliki broj nezaposlenih, rigidnost neadekvatnog sistema socijalne zaštite, posljedica su nesinhronizovanog zakonodavstva i decentraliziranog institucionalnog okvira za rukovođenje procesom. Prema zaključcima ReForum-a „Privatizacija u Bosni i Hercegovini“ koji je održan 23. februara 2017. godine u Sarajevu, neuspjeh privatizacije najviše je prouzrokovao kriminalnom privatizacijom i protivpravnim prisvajanjem imovine javnih preduzeća. Pored toga, uzrok je i nesposobnost novih privatnih vlasnika da restrukturiraju kompanije kako bi osigurali rast. Treći razlog je politički kapitalizam koji nameće nelogične uslove i ograničava nove vlasnike. Zakašnjeli Zakon o reviziji iz 2012. godine i nedostantan Krivični zakon FBiH, doveli su do manjka dokumentacije o starijim predmetima i zastarjelosti predmeta krivičnog gonjenja u izvršenju kazne za krivična djela koja su vezana za proces privatizacije.⁵² Sve navedeno dovelo je do propadanja velikog broja preduzeća i giganata, čak i onih koja su zbog svojih djelatnosti imala najviše šansi da se održe. U Biraču, Naftnom sektoru Republike Srpske, Hidrogradnji, zeničkoj Željezari, Krivaju, Polihemu, Aluminiju, Sokolu, Bosnoplodu i Kladušnici je prema istraživanju iz 2013. godine izgubljeno oko 3 milijarde KM državnog kapitala, a riskirano oko 7 000 radnih mjesta.⁵³ Prema procjenama Sindikata Bosne i Hercegovine, 2012. godine je zbog zatvaranja preduzeća bilo oko 43 000 ljudi nezaposleno, dok je Sindikat Republike Srpske kao posljedicu loše privatizacije naveo gubitak oko 60 000 radnih mjesta.⁵⁴ Model privatizacije kroz prodaju dionica bio je poguban za radnike jer su investitori nakon prodaje preduzeća po niskim cijenama podigli kredite i otpustili veliki broj radnika. Novi vlasnici, prema riječima Fikreta Alića iz Agencije za privatizaciju Federacije: „Nisu vidjeli radnike i tu je glavni problem. Zbog toga što ih nismo mogli kontrolisati i što su mnogi vidjeli samo imovinu bez obaveza, preduzeća su se našla u takvom stanju kakvom jesu.“⁵⁵ Iz ovoga se može zaključiti da: „Sva preduzeća koja su prodata, ili su propala, ili je njihov rad sveden na beznačajan nivo u odnosu na ranije preprivatizacijsko

⁵² Centar za politike i upravljanje, „Održan Reforum na temu „Privatizacija u Bosni i Hercegovini““, Centar za politike i upravljanje, 2017, posljednji pristup 30.avgust.2020. <http://www.cpu.org.ba/vijesti/odrzan-reforum-na-temu-%E2%80%9Eprivatizacija-u-bosni-i-hercegovini%E2%80%9C/>

⁵³ Nermina Šunj, „Ono što izaziva bunt: 10 najvećih privatizacijskih pljački u Bosni i Hercegovini“, Žurnal, 2004, posljednji pristup 26.septembar.2020. <https://zurnal.info/novost/17820/ono-sto-izaziva-bunt-10-najvecih-privatizacijskih-pljacki-u-bosni-i-hercegovini>.

⁵⁴ Account, „Veliko istraživanje: 10 najvećih privatizacijskih pljački u Bosni i Hercegovini, 2013, posljednji pristup 21.septembar 2020. <https://www.account.ba/novost/9702/veliko-istrazivanje-10-najvecih-privatizacijskih-pljacki-u-bosni-i-hercegovini>.

⁵⁵ Dragan Maksimović, „15 godina od tajkunske privatizacije u BiH“, DW, 2013, posljednji pristup 21.septembar 2020. <https://www.dw.com/bs/15-godina-od-tajkunske-privatizacije-u-bih/a-17044174>.

vrijeme.” (Milojević, 2015:30) Predsjednik sindikata Solidarnost, Sakib Kopić, naveo je kako od provedene privatizacije država, radnici i građani nisu dobili ništa, dok su pojedinici dobili sve. On takođe navodi kako su radnici danas robovska, a ne radnička klasa naročito zato što sada u privatnom sektoru postoje poslodavci koji ne dozvoljavaju sindikalno organiziranje koje je zagarantovano Ustavom.⁵⁶ Visok stepen korupcije u radu privatnog sektora, protuzakonito poslovanje ustanovila je i Vlada Federacije kada je 2014. godine objavila listu 21 sporno provedene privatizacije nakon inicijative obesplavljenog radništva i sindikata, civilnog društva, te Finansijske policije Federacije.⁵⁷ Pored privatizacije preduzeća privatizirane su i banke, osnovani investicioni fondovi putem koji su se ulagali certifikati, a koji predstavljaju temelje kriminalnih privatizacija preduzeća. (Zagorčić, 2016) Nakon privatiziranja, preduzeća se nisu pokušala restrukturirati i modernizirati kako bi barem oni vitalni i zdravi dijelovi nastavili raditi. Radničke vođe i radnici su, uslijed brige za vlastitu egzistenciju, potkupljivani, a veliki broj sindikata je brutalno ugašen. S tačnošću se ne može ustanoviti broj radnika u privatiziranim preduzećima, budući da se veliki broj otpuštenih i dalje vode kao zaposleni. (Zagorčić, 2016) Težina procesa prelaska sa društvenog u državno, a zatim u privatno vlasništvo, neusklađenost političkog sistema u implementiranju, neefikasnost institucija i netransparentnost u radu, koruptivne i vanzakonske aktivnosti, sve veći broj nezaposlenih i zabrana formiranja sindikalnih organizacija u privatiziranim preduzećima, predstavljaju pokazatelje neadekvatne realizacije na početku navedenih ciljeva privatizacije.

4.2.3.2. Neusklađenost teorije s praksom: privatizacija u Crnoj Gori

Za razliku od Bosne i Hercegovine, u Crnoj Gori je proces privatizacije počeo prije uspostavljanja državnog suvereniteta. (Komisija za hartije od vrijednosti, 2007) Početak prelaska na tržišnu privredu 90-ih godina zaustavljen je uslijed ratnih dešavanja u regionu nakon raspada SFRJ, te međunarodnim sankcijama prvo od strane EU 1991., a zatim i od UN-a 1992.godine kada je država upala u najveću ekonomsku i socijalnu krizu. Nominalno, privatizacija u Crnoj Gori počela je 1998. godine kao masovna vaučerska privatizacija. Mali je broj uspješnih privatizacija u koje ne ulaze i preduzeća koja su zapošljavala najveći broj radnika i koja su bila

⁵⁶ Vijesti.me, ”Sakib Kopić: Radnici danas nisu radnička već robovska klasa”, Biznis.ba, 2019, posljednji pristup 21.septembar.2020. <http://biznis.ba/sakib-kopic-radnici-danas-nisu-radnicka-vec-robovska-klasa/>

⁵⁷ Aljazeera i agencije, ”Lista spornih privatizacija u FBiH”, Aljazeera Balkans, 2014, posljednji pristup 20.septembar.2020. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/lista-spornih-privatizacija-u-fbih>.

vodeća i na nacionalnom i na stranom tržištu.⁵⁸ Dugogodišnja ekomska tranzicija, sa prvobitnim ciljem unapređenja efikasnosti u upravljanju preduzećima, nije uspjela ostvariti prvobitne ciljeve. Vođena logikom da država nije dobar menadžer koliko je to privatni sektor, privatizacija je uništila preduzeća, propali su pogoni, fabrike i hoteli, a radnici ostali bez posla ili rade za veoma niske plate. Naspram radnika, kao najvećih gubitnika promjene strukture vlasništva, stoji manjina koja je rasprodala imovinu preduzeća ostavivši radnike na ulici.⁵⁹ Nikšićka Željezara, privatizirana nekoliko puta od 2002. godine, je od 7 000 zaposlenih četvrtu prodaju dočekala sa 317 radnika. Nikšić, kao bivši industrijski centar čelika i piva, više nema odliku industrijski razvijenog grada budući da su mnoga preduzeća uslijed privatizacije ugašena ili u stečaju. Kao prva privatizirana firma, pivara Trebjesa čak i jedina u kojoj su plate i dalje redovne ali je ''srezan'' veliki broj radnih mesta, a izgubljeno je oko 350 miliona eura. Ugašen je metalski kompleks Nik-oil, Grazing, Livnice, Hladne valjaonice, u kojem je radilo preko 500 radnika.⁶⁰ Nikšić je grad važan za spomenuti budući da su upravo sindikati i radnici nikšićke Željezare bili nosioci promjena položaja radnika. Najviše je pogoden sjever Crne Gore u kojem živi 40% stanovništva, a koji čini većinu siromašne populacije. Fabrika Polimka, koja je u zlatno doba radnika bila najveći gigant sa blizu 800 zaposlenih i velikim platama, ugašena je i prodata KIPS-u. Fabrika celuloze i papira, Nova Beranka, takođe je uslijed dokapitalizacije i privatizacije propala. Bijelo Polje je u 2013. godini zapošljavalо svega nekoliko stotina radnika u privredi. U Rožajama ne radi niti jedno privatizirano preduzeće⁶¹, dok u Plavu i Andrijevici stanje nezaposlenosti bivših radnika izaziva veliku zabrinutost. Crnogorsko društvo trenutno ima u potpunosti i do kraja neusklađen sistem sa početnim ciljevima privatizacije, kao i loše upravljače u preduzećima. Iz tih razloga, kao i zbog izostanka restrukturiranja velikog broja privatiziranih preduzeća, se takođe smanjuje broj zaposlenih.⁶² Crna Gora je, jednako kao i Bosna i Hercegovina, podložna visokim koruptivnim aktivnostima, a dugogodišnji pokušaji

⁵⁸ Aleksandar Dedović, ''Crnogorske privatizacije po glavi građana'', Aljazeera Balkans, 2012, posljednji pristup 20.avgust 2020. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/crnogorske-privatizacije-po-glavi-gradana>

⁵⁹ Mans, ''Kako je propala crnogorska privreda'', Mans, 2015, posljednji pristup 17.septembar.2020. <https://www.mans.co.me/kako-je-propala-crnogorska-privreda/>

⁶⁰ Dan.co.me, ''Od početka privatizacije prodato 198 preduzeća, Nikšić najgore prošao'', Bankar.me, posljednji pristup 20.septembar.2020. <https://www.bankar.me/2014/05/03/od-pocetka-privatizacije-prodato-198-preduzeca-niksic-najgore-prosao/>.

⁶¹ Vijesti.me, ''Privatizacije na sjeveru: katanci na fabrike, opremi ni traga'', 2013, posljednji pristup 20.septembar.2020. <https://www.bankar.me/2013/05/07/privatizacije-na-sjeveru-katanci-na-fabrike-opremi-ni-traga/>.

⁶² Milorad Milošević, ''Vaučerska privatizacija nakon 15 godina: Dobra ideja sa lošim rezultatima'', 2016, posljednji pristup 21.septembar 2020. <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/129346/vaucerska-privatizacija-nakon-15-godina-dobra-ideja-sa-losim-rezultatima>.

uspostavljanja pravne države, koće proces zakonski ograničene privatizacije. Najočigledniji primjer netransparentne i sumnjive privatizacije je privatiziranje Telekoma. Objavljeni revizorski izvještaj kompanije za period od 2005. do 2017. koji govore o legalno upitnim konsultantskim ugovorima, postali su predmet tužilačkih organa. (Bojanić i Kasalica, 2019) Pored toga Skupština Crne Gore, kao najvažnije zakonodavno tijelo, usvojila je zakone i organe privatizacije, ali nikada nije vršila treću dužnost - nadzor nad procesom. Rasprava između Skupštine i Vlade kao najvažnijih institucija za reguliranje privatizacije je takođe izostala budući da je vlada deterministički odlučivala o objavlјivanju dokumenata (Bojanić i Kasalica, 2019) U Crnoj Gori postoje dobri, ali ne održivi rezultati zbog nepotpunih izmjena u mikro i makro ekonomskoj politici (Đuričin, 2011), zbog netransparentnosti rada krovnih institucija, pa čak i pravosuđa koje produžava istražne radnje i pristupa nezainteresirano (npr. Privredni sud) izostanka nadzora, zaduživanja i zakonski nedozvoljenih aktivnosti. Uzroci neuspješne privatizacije i u njenoj usmjerenosti na povećanje ovlaštenja menadžmenta nauštrb radnika, zatvorenosti procesa, nejasnim i prikrivenim procedurama i pravilima, nedovoljno zaštićenim svojinskim pravima, nepreciznim i nejasnim ugovorima, nedovoljnom tražnjom za akcijama uslijed iscrpljenosti ekonomije, te disperziranog odlučivanja koje je ograničavalo strane investitore koji su zahtjevali centraliziranost. (Komisija za hartije od vrijednosti, 2007)

4.2.4. Kontekst 21. stoljeća: Pokazatelji reducirane uloge sindikata

Globalizacija, neoliberalizam kao ideološki temelj, tehnološka modernizacija i postindustrijsko društvo znanja, te prelaz iz kolektivnog u privatno vlasništvo uslijed početka procesa privatizacije, bitno su uticali na promjenu položaja radnika i sindikalnih organizacija. Neoliberalna globalizacija je to učinila reduciranjem zaštitne i socijalne uloge države, profitterskim interesima multinacionalnih korporacija, uz odsustvo tripartitnog odnosa, produbljenim socio-ekonomskim nejednakostima, nezaposlenošću koja izaziva potražnju na crnom tržištu, sve do vanzakonskog narušavanja prava radnika. Tehnološka modernizacija je automatizacijom i robotizacijom na neki način dehumanizirala nekada važan industrijski rad različitim metodama prestrukturiranja, pravljenja određenih radničkih djelatnosti viškom. Rad je zamijenjen tehnikom, fleksibilnost rada, privremeni ugovori i sve veći gubitak posla postali su svakodnevница. Sindikati su supstituirani drugim instancama koje sada obavljaju zadatke nekada

povjerene isključivo sindikatu. Smanjen je broj zaposlenih u sindikaliziranim sektorima, a povećan u privatnim koji su desindikalizirani. U uslovima slobodnog tržišta, individualizma, konkurenčije, profiterstva, ojačane uloge menadžera nauštrb radnika i minimalne uloge države ne stvara se čvrsto i plodno to za sindikate i radnike. Nezaposlenost dovodi do napuštanja sindikata budući da se smanjuje vjera u sindikate kao borce za radnička prava. Minimalnom ulogom države gubi se potpora vladajućih struktura, te umjesto donošenja zakona koji pružaju potporu pravima radnika, stvaraju se zakoni kojima se podržavaju poslodavci. Konkurenčija, koja izaziva strah od gubitka posla, dovodi do gubitka zainteresiranosti za tradicionalne razloge učlanjivanja u sindikate, pri čemu je jedina zainteresiranost zadržavanje posla. Menadžerska struktura odvraća učlanjivanje u sindikate, otpušta pristalice, a zapošljava antisindikalno orijentirane pojedinci. Individualizam izaziva odstupanje od prvobitno usmjerenog zajedničkog prema samostalnom konkurentskom djelovanju u kojem je pojedinac u borbi za radno mjesto oslonjen na sebe. Kapitalističke elite neosjetljivo reaguju na zahtjeve radničke klase jer profit predstavlja jedinu važnu instancu globalizacijskih snaga, novih aktera i 21. stoljeća.

Peti dio

5. Odnos partiskske i sindikalne politike u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori

5.1. Saradnja socijaldemokratskih stranaka i sindikalnih organizacija

U poglavlju koje se odnosi na teorijsko poimanje sindikalne politike i postsocijalističkih režima vlasti političke partije su, pored države i civilnog društva, navedene kao glavni mehanizmi i agensi zahtjeva sindikata prema višim instancama. Partitokratski reguliran sistem kakav su bosanskohercegovački i crnogorski, čini ih najuticajnijim sinhronizatorima i artikulatorima interesa sindikata i radnika. Takođe, u poglavlju koje se odnosi na nastanak i razvoj sindikata u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori primijetili smo da je ideologija, pored nezadovoljstva radnika novim uslovima rada, bila temelj za njihovu afirmaciju i način na koji su dalje djelovali. Fokus je na odnosu Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine (SDP BiH) i Socijaldemokratske partije Crne Gore (SDP CG) prema radnicima, te njihovoj saradnji sa sindikatima, uz naglasak da postoje i socijaldemokratske partije, ali iste nisu toliko usmjerene prema radnicima. Za potrebe ovog dijela rada urađen je nestruktuirani intervju sa predstavnicima Socijaldemokratskih partija u obije države: Besimom Borić, članicom Predsjedništva i Glavnog odbora SDP BiH, Predsjedništva Forum-a sindikalnih aktivista SDP BiH i Savjeta za razvoj SDP BiH i Džavidom Šabovićem koji je poslanik u Skupštini Crne Gore, član Glavnog odbora od nastanka SDP CG, član Glavnog Odbora SDP CG i svih saziva Predsjedništva od 1998. do 2019. godine i bivši član Opštinskog vijeća Saveza sindikata

5.1.1. Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine u odnosu sa sindikatima

Prema čl. 2 prečišćenog teksta Statuta SDP BiH iz 2019. godine: „SDP BiH je jedini pravni i politički slijednik Socijaldemokratske stranke BiH iz 1909. godine, Komunističke partije BiH, Saveza komunista BiH – Socijaldemokratska partija, Socijalističke demokratske partije BiH, Socijaldemokratske partije BiH, Saveza reformskih snaga BiH, Unije

bosanskohercegovačkih socijaldemokrata BiH – UBSD-a BiH i Unije Socijaldemokrata –USD-a.” (Prečišćeni tekst Statuta SDP BiH, 2019: čl.2) U intervjuu 13. septembra 2020. godine Besima Borić navodi: „*111 je godina socijaldemokracije u BiH, a SDP BiH se deklariše kao nasljednik. Ako pitate za djelovanje pod ovim imenom, SDP BiH djeliće od 1993.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra) S obzirom na lijevu ideološku orijentaciju tokom čitavog stoljeća, svoje programsko djelovanje u kontinuitetu nije odvajala od radničkih i sindikalnih društava.

U Programu se navodi da: „Sindikat zastupa ekonomski, a socijaldemokratija političke interese radnih slojeva društva. Stoga odnosi između SDP-a BiH i sindikata predstavljaju prirodnu vezu u ostvarivanju ukupnih interesa radno ovisnog stanovništva, odnosno stanovništva koje živi od svog rada, znanja i stvaralaštva. Ti interesi su ekonomski, ali i društveni, pa otuda i politički. Jer socijaldemokratija, zastupajući ekonomski interese koje zastupa i sindikat, širi politički prostor i za samu sindikalnu aktivnost. U tom cilju SDP BiH će se zalagati za afirmiranje i jačanje uloge sindikata, te će od svojih članova tražiti angažiranje u sindikatu. U vodstvu partije mogu biti i sindikalne vođe.” (Program SDP BiH, 2015:9) Na pitanje o tome koliki je udio radnika u članstvu Borić navodi: „*Mislim da nemamo posebnu evidenciju, ali u članstvu imamo radnika i radnica i iz realnog sektora. U posljednjem Statutu smo predviđali da u strukturi GOSDP treba da bude najmanje 10% radnika iz neposredne proizvodnje.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra) Za razliku od članstva radnika, članstvo sindikalnog rukovodstva je manje zastupljeno: „*Postojala je intenzivnija saradnja u vrijeme Vlade Nermina Nikšića, a nakon toga, mislim da je ta relacija više protokolarna.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra)

Kongres predstavlja najviši organ odlučivanja u SDP BiH unutar kojeg je involuiran i Forum sindikalnih aktivista SDP BiH. Prema čl.184 Statuta: „U SDP BiH djeliće posebna organizacija sindikalnih aktivista – članica i simpatizera SDP BiH, pod nazivom Forum sindikalnih aktivista SDP BiH, kao interesno-politički oblik organizovanja.” (Prečišćeni tekst Statuta SDP BiH, 2019: čl.184) Rad Forum-a sindikalnih aktivista involuiran je u rad Kongresa kao najvišeg organa odlučivanja u SDP BiH. Prema čl. 186 Statuta: „Forum sindikalnih aktivista BiH učestvuje u svim raspravama o ključnim političkim pitanjima Bosne i Hercegovine, kao i o svim ključnim pitanjima SDP BiH, formuliše pitanja, prijedloge i inicijative koji se mogu uputiti svim organima SDP BiH, uključujući i Kongres, evidentira i ističe kandidate za sve funkcije u

SDP BiH kao i za funkcije u predstavničkim i izvršnim organima.”(Prečišćeni tekst Statuta SDP BiH, 2019: čl. 186) O saradnji sa sindikatima SDP BiH Borić kaže: „*SDP BIH je prva, a i jedina partija koja ima Forum sindikalnih aktivista i aktivistica koji je kao interesni oblik djelovanja formiran još 2007. sa idejom da se ostvari intenzivnija saradnja sa sindikatima i radnicima. Različita su iskustva. Bilo je perioda kada je ta saradnja bila intenzivna, kada je potписан i Protokol o saradnji sa konkretnim pitanjima koje je trebalo rješavati (2010-2014). Urađeno je mnogo analiza i proizvedeno dosta inicijativa, urađeno zajedničkih seminara i sl. Posljednjih par godina splasnule su te aktivnosti, iako ima određena kontinuirana saradnja naših klubova zastupnika sa pojedinim sindikatima.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra)Emina Abrahamsdotter Predsjednica Foruma sindikalnih aktivista/aktivistica je takođe u Savjetu za razvoj SDP BiH i Savjetu za ekonomski razvoj SDP BiH. Besima Borić bivša je predsjednica, a sadašnja članica Predsjedništva Foruma koja takođe svoju poziciju ima u Predsjedništvu, Glavnem odboru SDP BiH i Savjetu za razvoj SDP BiH. Ljubinka Atanasijević je takođe članica Predsjedništva Foruma, te Predsjedništva i Glavnog odbora SDP BiH.

Na Petom Kongresu SDP BiH održanom 2009. godine donesena je Rezolucija o partnerstvu SDP BiH i sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini u cilju izgradnje zajedničke strategije i djelovanja. Pored navedenog, SDP BiH je, zajedno sa Savezom samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine, potpisnica Memoranduma o razumijevanju, odnosno saradnji između socijaldemokratskih partija i saveza sindikata Jugoistočne Evrope 2012. godine u Sarajevu.⁶³

Kada su u pitanju temeljne vrijednosti koje je bitno razmatrati za odnos SDP BiH i radnika onda su to načela jednakosti, pravde, solidarnosti, demokratije, jednakе šanse pojedinca na život dostojan čovjeka, pluralizam vlasništva, socijalna politika i socijalna tržišna privreda. To potvrđuje i Borić: „*Osnovne vrijednosti su sloboda, jednakost, solidarnost, pravda, socijalna pravda, nediskriminacija po bilo kom osnovu, poštivanje ljudskih prava i dr. Mi smo partija lijeve orijentacije.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra)

SDP BiH zagovara izgradnju države blagostanja: „Na planu socijalne politike država treba djelovati i politikom prevencija. Ona se izražava, prije svega, u stvaranju i osiguravanju takvih životnih i radnih uvjeta koji će omogućiti dostojan život svim zaposlenim i svim građanima.” (Ibid., str. 9) Na pitanje o odnosu SDP BiH prema politici rada i socijalnoj politici, Borić navodi:

⁶³ Memorandum je dostupan na: <https://www.fli.ba/wp-content/uploads/2013/06/MEMORANDUM-O-RAZUMJEVANJU-bih.pdf>, posljednji pristup 28.septembar 2020.

„U svom političkom programu SDP BiH se deklariše kao radnička partija koja štiti radnička prava u svim svojim aktivnostima, parlamentarnim i neparlamentarnim. Razvija saradnju sa sindikatima nastojeći biti njihov politički glas. Socijalna politika se zasniva na stvaranju uvjeta za dostojanstven život ljudi od njihovog rada, zapošljavanjem, a i stvaranjem povoljnih uvjeta i rješenja za one koji to iz zdravstvenih i drugih razloga ne mogu.“ (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra) Socijalna sigurnost jedan je od osnovnih principa: „SDP BiH se zalaže da ekonomski prosperitet i nova radna mjesta budu u službi stvaranja blagostanja za sve ljude tako što će se radnicima i radnicama omogućiti da dostojanstveno žive od svoga rada u uvjetima koji će osigurati slobodu sindikalnog udruživanja i kolektivnog pregovaranja, profesionalni razvoj i zdravlje, te sigurnost na radom mjestu. SDP BiH se posebno zalaže za promjenu radnog zakonodavstva i utjecaj sindikata na proceduru donošenja kolektivnih ugovora za sve zaposlene i u svim djelatnostima.“ (Program SDP BiH, 2015: 27)

S obzirom na eksplaniranu važnost uticaja tržišne privrede i privatizacije na položaj radnika u prethodnom poglavlju, te s obzirom na to da je SDP BiH u svom Statutu partija koja podržava tržišnu privrednu i pluralizam vlasništva, u intervjuu je bilo postavljeno pitanje o odnosu SDP BiH prema tržišnoj ekonomiji i politici neoliberalne privatizacije: „*SDP BIH je opredijeljen za gradnju demokratskog socijalizma, a to znači da jeste za tržišnu ekonomiju, privatno vlasništvo, balans između ekonoske i socijalne politike, ali i državnu intervenciju u krizama i tržišnom poremećaju. Privatizacija izvršena u BIH je u najvećem dijelu pljačkaška, bez velikih rezultata uz ogromnu štetu za radnike koji su stvarali dobra. SDP BIH je u mandatu Vlade NN donio i zakon o reviziji privatizacije kao i antikoruptivne zakone, zakon o oduzimanju nezakonito stecene imovine, samo se svi ti zakoni ne primjenjuju.*“ (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra) Prema Programu partije: „U neoliberalnom konceptu razvoja radnici su bili najveća žrtva, a njihova neizvjesnost u pogledu radnog statusa je neizvjesna u mnogim poduzećima. Radnopravni status radnika ne smije biti ni u čemu normativno devalviran, a ključ uspješnog socijalnoekonomskog partnerstva u sferi rada je u optimizaciji načela sigurnosti radnog mesta, fleksibilnosti za poslodavce u slučajevima tržišnih rizika i aktivnih politika države u stvaranju uvjeta za generiranje radnih mesta.“ (Program SDP BiH, 2015: 20)

Kada je u pitanju odnos prema industrijskoj (ekonomskoj) demokratiji: "SDP BiH će se zalažati za dostojanstvenu poziciju radnika, reguliranje radnog zakonodavstva, osiguranje adekvatnih uvjeta rada i zaštite na radu, vrednovanje tehnoloških i drugih inovacija radnika i

usklađen okolinski razvoj." (Program SDP BiH, 2015: 9) Dalje se navodi: „Zalažemo se za visoko razvijeno poduzetništvo i društveno odgovorna poduzeća koja će ne samo poštovati zakonske obaveze, nego i unapređivati položaj zaposlenih, razvijati saradnju sa sindikatima...”(Program SDP BiH, 2015: 20) Prema stanovištu SDP BiH, ekonomska demokratija, participacija i suodlučivanje nisu mogući bez jakih samostalnih i slobodnih sindikata, te punog prava na štrajk. Sindikalna prava i slobode su u Programu SDP BiH neodvojivi od ljudskih prava, te je za iste neophodno garantirati učešće predstavnika sindikalnih rukovodstava u privredno-socijalnim vijećima, autonomiju sindikata na svim nivoima, osigurati uticaj sindikata na proceduru donošenja kolektivnih ugovora a sve to ratifikacijom relevantnih konvencija Međunarodne organizacije rada i Evropske socijalne povelje.

U realizaciji ciljeva i temeljnih vrijednosti, u dijelu Programa koji se odnosi na borbu za ostvarivanje programske politike navodi se da će, bilo u poziciji ili opoziciji SDP BiH intenzivno sarađivati sa sindikalnim organizacijama kako bi njihove zahtjeve artikulirali do institucija političkog sistema. (Program SDP BiH, 2015: 32)

Na pitanje šta SDP razlikuje od ostalih političkih partija u odnosu prema politici rada Borić navodi: „*Mislim da je SDP BIH jedina politička partija koja ima izrađenu svoju politiku rada i ona je među prioritetima SDP BIH. Politički program koji se usvaja na Kongresu među vrijednosti SDPa i njegove prioritete stavlja politiku rada, radnička prava i sl. i to realizira u svojoj parlamentarnoj i svakoj drugoj aktivnosti.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra)

Borić je na pitanje koliko stranke na vlasti rade kako bi poboljšale uslove rada, a koliko SDP BiH odgovorila: „*Sve godine poslije rata vlast nije bila naklonjena radnicima. Kroz privatizaciju, slabu zaposlenost, otpuštanje radnika, zakoni koji su štitili i išli na ruku vlasnicima kapitala, a skoro nikako radnicima, slabe kontrole i nadzori nad poštivanjem radničkih prava, slabe sankcije za prekršitelje itd, itd. I ova korona kriza je pokazala da vlast misli o sebi, budžetima i poslodavcima, a nikako o radnicima, nezaposlenim i sl. Umjesto da oporavlja privredu, vlast brine da joj budžet bude spasen i zato diže kredite. SDP BIH ukazuje na to, nudi zakonska rješenja koja bi to mogla promijeniti, ali to se uglavnom ne usvaja i ne uvažava.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra)

O trenutnom stanju u Bosni i Hercegovini i budućnost njene socijaldemokratije, Borić poentira: „*Mislim da je socijaldemokracija budućnost BIH i jedina moguća opcija u ovakvoj složenoj državi, nacionalno heterogenoj, koju nije moguće podijeliti ni po kakovom osnovu jer to donosi njen kraj ili potpunu nefunkcionalnost.*“ (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra)

Prema Statutu i Programu SDP BiH, mogu se primijetiti iscrpno navedene politike i koje se odnose na njihov razvoj komunikacije i saradnje sa sindikalnim organizacijama. Pored toga detaljno su razrađene socijalne i ekonomske politike, te pravo čovjeka na rad definirano kao jedno od osnovnih ljudskih prava.

5.1.2. Crnogorska Socijaldemokratska partija i sindikati

Počeci utemeljenja socijaldemokratske ideje i Socijaldemokratske partije Crne Gore vežu se za prve oblike organizovanog otpora euforijama nacionalizama s kraja 80-ih godina 20. stoljeća. Ista je svoje pravno utemeljenje počela s prvim višestranačkim izborima 1990. godine ujedinjenjem Socijalističke partije Crne Gore, Socijaldemokratske partije reformista, Nezavisne organizacije komunista Bara, Stranke nacionalne ravnopravnosti Plava i Saveza reformista Crnogorskog primorja. Kao jedina partija koja je nastala ujedinjenjem, a ne cijepanjem političkih subjekata, zvanično je formirana 1993. godine.⁶⁴ U intervjuu 5.jula 2020. godine, Džavid Šabović navodi da: „*SDP CG formalno počinje da djeluje od 1993., ali suštinski je to bilo i ranije u okviru Reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru*⁶⁵. *Tri grupacije su napravile SDP CG. Mi smo nastali kao odgovor na politiku koju je crnogorsko rukovodstvo vodilo na plećima velikosrpske politike.*“ (gđin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula) Građanska država, sloboda, pravda, jednakost, tržišna ekonomija uz intervenciju države i pluralizam vlasništva su temeljne vrijednosti. U prilog tome Šabović navodi: „*Naša partija je multinacionalna, multikonfesionalna. Na prvom mjestu je čovjek, njegove sposobnosti, bez bilo koje vrste diskriminacije. Mi njegujemo tradiciju crnogorskog društva, zalažeći se za društvo svake vrste jednakosti, pravde i sloboda.*“ (gđin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

⁶⁴ Zvanični sajt Socijaldemokratske partije Crne Gore (Istorijat), posljednji pristup 23.septembar 2020., <http://sdp.co.me/istorijat/>.

⁶⁵ Više o Reformskim snagama Jugoslavije za Crnu Goru pogledati na: Novak Adžić, “O Savezu reformskih snaga Jugoslavije za CG (1990)”, Vijesti online, posljednji pristup 23. septembar 2020., <https://www.vijesti.me/kolumnne/413068/o-savezu-reformskih-snaga-jugoslavije-za-cg-1990-nh8rmeu0>

U Programu partije stoji: "Samostalne i slobodne sindikalne organizacije doživljavamo kao svoje prirodne partnere u ostvarivanju dijela svojih strateških opredjeljenja. Mi, socijaldemokrate, smo svjesni da poboljšanja sveukupnog položaja radnika i uopšte radničkih prava, u vremenu konstantnih promjena i pritiska na radnu snagu, ne može biti bez sindikalne borbe. Zato podržavamo i afirmišemo jake, nekompromitovane i autonomne sindikate i sindikalni pluralizam, ali i insistiramo na snažnom socijalnom dijalogu, kao neophodnom preduslovu donošenja kvalitetnih odluka za unapređenje socio-ekonomskog položaja radnika." (Program Socijaldemokratske partije Crne Gore, 2019:18) U prilog tome, Šabović navodi: „*Da, postoji saradnja jer su sindikati prirodno upućeni na nas. Mi kreiramo zakone koji koriste iskustva sindikata. Uvijek neko iz sindikata pomaže kako bi se oblikovao zakon od strane SDP-a. Saradnja je više nego formalna. Sindikati pokušavaju da budu nestranački, uglavnom oni iz opozicije. Najviše saradnje imamo sa Unijom slobodnih sindikata budući da oni imaju najviše problema radnika. Mi smo se zalagali za poboljšanje uslova, kreirali smo radno vrijeme.*“ (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

SDP CG takođe je potpisnica Memoranduma o razumijevanju zajedno sa Savezom sindikata Crne Gore. Međutim, u odnosu na Statut SDP BiH koji deklarativno navodi politiku okrenutu prema sindikalnom angažmanu, u Statutu SDP CG to izostaje. Isti je više organizaciono-tehničkog karaktera. U Programu se ne navodi saradnja sa sindikalnim organizacijama u smislu mogućnosti da rukovodioči sindikata budu u vođstvu partije niti su isrpno navedeni principi na kojima se zasniva političko zastupanje sindikata i radnika kao što je to slučaj u SDP BiH. Pored toga, u SDP CG ne postoji Forum sindikalnih aktivista. Iz tih razloga se u nastavku referiramo na odgovore iz intervjua.

Na pitanje o udjelu radnika u stranci odgovor je bio sljedeći: „*Pa vidite, uvijek u svakoj partiji radnici su uključeni. U nekim zato što žele, a u nekim zato što moraju i zato što im radno mjesto zavisi od tog članstva. Kod nas su oni koji su syesni da je ova partija jedina garancija za ostvarenje njihovih prava. SDP je uvijek bila i uvijek će biti otvorena za njih.*“ (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula) Međutim, kada su u pitanju rukovodioči sindikata, Šabović kaže kako je saradnja reducirana: „*Neznatno i marginalno. Preko poslanika SDP-a, ne sindikalnih kadrova, se unose u promet zahtjevi građana, jer jedina govori o njihovim problemima.*“ (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

Na pitanje o odnosu SDP CG prema politici rada i socijalnoj politici, Šabović dalje navodi: „*Svugdje u svijetu, pa i ovdje, socijaldemokratske partije su one koje se najviše staraju o radnicima. Mi smo predložili više zakona o pravima rada i radnika nego sve ostale partije. Neposredno prije raskida koalicije sa DPS-om, neuzdržano sam govorio o tome koliko su prava radnika narušena prisvajanjem državnih resursa i radnih mjesta i time što vladajuće snage daju kome, kako i koliko hoće. Na prozivanja i osude sam bio ravnodušan.*” (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

U svom programu SDP BiH se deklarira kao revidirana verzija dogmatskog socijalizma. Prethodno je i u Crnoj Gori primijećena važnost uticaja neoliberalizma i privatizacije na položaj sindikata i radnika, zbog čega je postavljeno pitanje o odnosu SDP CG prema tim trendovima. Na to pitanje Šabović je odgovorio: „*Tržišna ekonomija i privatno vlasništvo, uz učešće države u regulaciji potencijalnih i nastalih problema neregulisanog tržišta, dio su našeg zagovaračkog popisa. Kada je u pitanju privatizacija, nažalost, ista je kod nas veoma diskutabilna, neusklađena i sprovedena na štetu radnika i sindikata. Mi smo 2015. godine pokrenuli inicijativu za otvaranje parlamentarne istrage i obrazovanje Anketnog odbora za prikupljanje informacija o postupanju nadležnih organa za sprovodenje procesa privatizacije.*” (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

O razlici u djelovanju stranaka na vlasti u cilju poboljšanja uslova radnika u poređenju sa socijaldemokratskim Šabović kaže: „*Crna Gora je zapala u duboku krizu. Ima malo radnika, koliko čitavo Sarajevo, a uz sve to privreda je devastirana, radnici se izrabljuju, stalno su pod ugovorima, a neregulisana privatizacija i politika rada dovode radnike u situaciju da, u političkoj tami, SDP predstavlja jedinu sigurnost bez ikakvih kompenznih obećanja. Oni treba da shvate ko je na političkom tržištu najglasniji u zaštiti njihovih prava. Nažalost, kada god smo pokrenuli inicijativu ili predložili zakone, isti ili nisu usvojeni ili je trebalo dugo vremena da se uzmu u razmatranje.*” (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

Na pitanje šta je to što SDP razlikuje od ostalih političkih partija u odnosu prema politici rada, Šabović navodi: „*Mi nikada ne dajemo lažna obećanja, odnosno ona koja ne možemo isuniti, ne pričamo bajke na izbornim skupovima i zato je izborni učinak SDP-a manji. Za razliku od ostalih političkih partija u Crnoj Gori, SDP stalno predlaže zakone Parlamentu koji se odnose na zaštitu prava radnika naročito u zdravstvu i obrazovanju u kojem su plate mizerne.*” (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

O trenutnom stanju u Crnoj Gori i budućnosti njene socijaldemokratije, Šabović poentira: „*Mali izborni učinak govori o krizi socijaldemokratskog društva u državi. Mi se borimo protiv partijske zloupotrebe države. Promjene u Crnoj Gori su moguće samo na čistom građanskom, evropskom i državotvornom konceptu modern države Crne Gore. Te promjene mogu jedino predvoditi evropske, progresivne i snage koje su posvećene državi građanima kao što je SDP.*“ (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula)

Elaboriranjem navedenih odgovora može se zaključiti da postoji usmjerenost SDP CG prema pitanjima radnika i principima koji stoje u odbranu istih. Mogućnost veće formalne saradnje sa sindikatima je u deficitarnoj statutarnoj i programskoj bazi u kojoj izostaju članovi i dijelovi orijentirani na kooperaciju sa sindikatima u realiziranju ciljeva koji se odnose na pitanja radnika.

5.2. Korelacije između marginaliziranog radništva i obespravljenog građanstva: o tehnikama i praksama političke manipulacije

Manipulacija⁶⁶ u politici predstavlja problematičan oblik manipulacije jer političke elite, koristeći posebne jezičke formulacije, kriju negativne činjenice kako društvo ne bi uočilo ili vidjelo pravu istinu. (Wilson, 2003) Upotrebom manipulativnog jezika otvaraju se vrata sticanju moći. (Vojinović Kostić, 2001) U osnovi politički jezik je odraz odstupanja od istine i pribjegavanja poluistinama. (Inić, 1984) Njim se suptilno kupuju stavovi i plasiraju poruke kako bi se obmanuli, iskoristili i zloupotrijebili manipulirani pomoću njihove emocionalne reakcije u cilju ostvarivanja političkih namjera. (Gudović, 2014)

5.2.1. Spektakl: radnici na aparatima manipulativnog jezika politike

Lažna promocija putem propagandno promišljenih i osmišljenih jezičkih konstrukcija postala je drevna disciplina političke pozornice. Repeticija laži koje vremenom postaju mainstream istina dio je političkih kampanja sa riječima: "cilj nam je otvaranje 100 000 radnih mesta", "građani su prioritet", "jednakost građana i socijalna pravda su vrijednosti za koje se naša stranka od početka bori". Zaštita ekonomskih i socijalnih prava koristi se kao dominantan diskurs u izbornim kampanjama, Statutima i Programima partija. Radi se o normativnoj interpretaciji marginalnog empirijskog kao dominantnog diskursa. Narodski čovjek postaje tehnika koja figurira u političkoj promociji, a kojom se politički akteri služe da bi se suosjećajno predstavili kao dio obespravljenog građanstva.⁶⁷

⁶⁶ Trodimenzionalna definicija koju nudi van Dijk (2006) manipulaciju određuje u kontekstu društva, spoznajno i diskurzivno. U kontekstu društva ona predstavlja neopravdanu dominaciju koja afirmira socijalnu nejednakost. Spoznajno manipulacija se odnosi na kontrolu uma, oblikovanje mentalnih konstrukcija i društvenih reprezentacija poput znanja i svjetonazora. Diskurzivno, sumira oblike ideoološkog diskursa formirajući stavove kojima se ističu loše strane "drugih", a naglašavaju "naše" dobre strane. Anić (2004) manipulaciju definira kao upravljanje tuđim postupcima kako bi se radilo ono što odgovara vodećim strukturama.

⁶⁷ Ratko Martinović, "Propaganda – Politička manipulacija i pranje mozga glasačkog tijela", Večernji list, posljednji pristup 23. septembar 2020, <https://blog.veternji.hr/ratko-martinovic/propaganda-politicka-manipulacija-i-pranje-mozga-glasackog-tijela-6560>

Privatiziranjem državnog izgovorima o većoj ekonomskoj efikasnosti i stabilnosti, jednakoj i pravednoj distribuciji prihoda, u nekim je preduzećima zabranjeno sindikalno organiziranje čime se krši jedno od osnovnih demokratskih prava – pravo na udruživanje. Kako Keković navodi: „Radnicima je rečeno da će privatizacija da donese veće plate, proizvodnju, kao i da će biti transparentna, efikasna i pravična. Od svih tih postulata ni jedan nije ostvaren.”⁶⁸ Radnici rade pod ugovorima, bez zdravstvenog i penzionog osiguranja, doprinosa, sa neredovnim platama, dehumaniziraju se novim tehnološkim uslovima, a na sve to političke elite ostaju slijepi u službi kapitala i političkog kapitalizma, dok se socijalna država reducira do apsurda. „Kršenje prava na platu utiče na degradaciju socijalnog statusa poput domino efekta jer za sobom povlači nemogućnost zadovoljavanja osnovnih životnih potreba (plaćanje kredita, stanarine, režija, hrane, lijekova, školovanja, itd.).” (Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 2018) Takvo stanje mimikrirano je lažnim pozivanjem na državu socijalne pravde jer „... sprječavanje sindikalnog organizovanja, slaba zaštita na radu, velika nezaposlenost, prihodi nedovoljni za kvalitetan život, čine poziciju dodatno zabrinjavajućom, u državi koja je ustavom definisana kao država socijalne pravde.”⁶⁹ I onda se može postaviti pitanje: ”Da li je u opštu rezigniranost utisnuto uvjerenje da mali krug ljudi ima ogromno bogatstvo, stečeno prevarama i nasiljem, dok većina naroda živi na ivici siromaštva, egzistencijalnog opstanka?”(Vuković, 2019: 47) O takvim praksama u Bosni i Hercegovini, Borić kaže: „*Manipulacija politička je prisutna u svim oblastima. Radnici su godinama ucijenjeni radnim mjestom, a uslijed velike nezaposlenosti opredjeljuju se da čute, ne žale se, trpe eksploraciju i nepravdu kako bi zadržali posao. Osim toga nacionalne podjele su uveliko uticale i na podjele među radnicima i sindikatima i kao takvi su podložni manipulaciji, iako nastoje da istaknu svoju neovisnost od politike, što de facto nije tačno. Pokušaj SDP BiH da putem FSA komunicira sa sindikatima mnogi su kvalificirali kao pokušaj manipulacije, što on nije bio, ali to se vrlo vješto koristilo za isprike da se ne saraduje sa SDP BiH.*” (gđa. Borić, 2020, pers. comm., 13. septembra) O manipulaciji u politici Crne Gore Šabović kaže: „*Godinama se na političkim izborima propagiraju poruke upućene radnicima i nezaposlenima. Poboljšanje uslova rada, povećanje plata, regulacija politike rada samo su neke od poruka. Radnici se takođe ucjenjuju gubitkom radnih mjesta zbog čega opada sindikalno*

⁶⁸ Vijesti, ”Nezadovoljstvo crnogorskih radnika moglo bi da dovede do nemira”, Vijesti online, 2019, posljednji pristup 27. septembar 2020, <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/357937/nezadovoljstvo-crnogorskih-radnika-moglo-bi-da-dovede-do-nemira>.

⁶⁹ Miraš Dušević, ”Keković: Radnici u Crnoj Gori obespravljeni, zarade stagniraju, cijene rastu”, CDM , posljednji pristup 27. septembar 2020, <https://m.cdm.me/ekonomija/kekovic-radnici-u-crnoj-gori-obespravljeni-zarade-stagniraju-cijene-rastu/>.

članstvo, raste nepovjerenje, a radnici su sve manje skloni otporu propagandnih politika. Radnici se koriste kao sredstvo prikrivanja stvarnih ekonomskih problema u državi. Radnici su uvijek podložni monopolu vlasti, jednokratnim pomoćima. Nekoliko dana prije izbore dolazi se po selima sa obećanjima, narod se ponada i tako po ko zna koji put biva prevaren.” (gdin. Šabović, 2020, pers. comm., 5.jula) Izgleda da „sistem u kojem živimo uz bajke o evropskim vrijednostima uspostavio jedno je jedno napisano pravilo – ”najbolje ti je da čutiš”, ”nemoj baš ti da se buniš”, ”čuti da ne ostaneš i bez tog posla”. ”⁷⁰

Prema riječima Čuraka, društvo socijalne pravde je izazov za ljevicu koja je pokleknula ”... pred agresijom neoliberalnog uma u njegovoj parohijalnoj, etnoklerikalnoj i nacionalističkoj interpretaciji.” (Čurak et al., 2015: 10) Govori se o građanskoj državi, a na drugoj strani se plasiraju teme koje izazivaju „... ideošku homogenizaciju oko civilizacijskih i etički upitnih vrijednosti i koncepata” (Kurtić, 2008: 14), koje provociraju nacionalne tenzije i emocije, kako bi se skrenula pažnja sa egzistencijalnih pitanja građana na pitanja krupne politike. „Na vidjelu je drsko i cinično omalovažavanje svake priče o ljudskim pravima, onoga što se u normalnim državama stavlja na pijedestal i što je najvažniji kriterijum demokratije. Na nju se svi pozivaju, njenim imenom ogrču, a u praksi je se odriču ...” (Vuković, 2019: 8)

5.2.2. Prečutna socijalna nepravda: demokratija u deficitu

Razmatrajući političku kulturu Bosne i Hercegovine i Crne Gore, vidjeli smo da ove države nemaju demokratsku podlogu, da su politika i društvo, rascijepjeni u svojoj podaničko-parohijalnoj kulturi državnog razloga, da radnici nedovoljno participiraju, da ne poznaju dovoljno svoja prava, te da i kad ih poznaju o tome čute iz straha što olakšava manipulaciju i njihovo asimiliranje unutar iste. Na vlasti nisu političke stranke koje o socijalnoj pravdi, jednakosti, životu dostoјnom čovjeka ne govore samo u Statutima i Programima već one koje se samo koriste jezikom takve politike. U krizi je ”rekvizit” podaničkih građana na pozornici političkih režisera, čime se gubi kompetentnost koja je, kako kažu Almond i Verba (1963) više pitanje svijesti o vlastitim pravima u okviru propisa, nego participacije u stvaranju pravila. Demokratija

⁷⁰ Kodex.me, ”Živković: Radnici u CG obespravljeni, od evropskih integracija usvojili ”najbolje ti je da čutiš”, Kodex.me, 2020, posljednji pristup 27.septembar 2020., <https://kodex.me/clanak/214022/zivkovic-radnici-u-cg-obespravljeni-od-evropskih-integracija-usvojili-najbolje-ti-je-da>

je moguća jedino ako građani djeluju samouvjereni, a političari znaju da oni imaju uticaj. Zbog nedostatka te samouvjerenosti godinama su na vlasti iste političke stranke i zato takvo stanje možemo uporediti sa grafitem u Sofiji ”Izbori ništa ne mijenjaju, da mijenjaju bili bi zabranjeni!” (Vuković, 2019)

Radništvo je skinuto sa dnevnog reda kleptokratskog i partitokratskog etnonacionalističkog miljea unutar kojeg se identitet njegovih prava krađe i gura u sekundarni etaše opravdanjima o važnosti pitanja ”vitalnog nacionalnog interesa”. Slab socijalni napredak u postsocijalističkoj tranziciji, upitna pravna država sa primjenom neusklađena i nedovršena tranzicija odražava se na sve veći nivo socijalnih nejednakosti i elitističkog tajkunskog političkog kapitalizma. U međunarodnim aktima o ljudskim pravima pravo na rad je u kategoriji ekonomskih i socijalnih prava koja trebaju ljude dovesti u ravnopravan, pravedan i sličan položaj kako bi isti mogli konzumirati ostala ljudska prava, naročito politička i građanska. Ta ista prava su oduzeta, a kada su oduzeta radnička prava i život sveden na rub egzistencije, onda ljudska i građanska prava postaju postaju besmisao u državama koje su sve samo ne građanske.

Zaključak

Cilj ovog rada bio je interdisciplinarno, sa politološkog, ekonomskog i sociološkog aspekta, istražiti koji su sve to politički, ekonomski i socijalni problemi sa kojima se sindikati kao organizacija dobrovoljno udruženih radnika, suočavaju u kontekstu postsocijalizma, te kakva je perspektiva sindikalne politike u takvim uslovima. Studije slučaja bile su države Bosna i Hercegovina i Crna Gora kao primjeri postsocijalističke tranzicije, a u svrhu komparativnog pristupa sindikalnoj politici u njima.

Primarni fokus je bio na poimanju sindikalne politike u politologiji i postsocijalističkih režima vlasti u političkoj teoriji kako bi se dao precizniji uvid u teorijsko razmatranje ovih pitanja, a što je bila implikacija daljeg uvođenja u problem istraživanja. Prolazeći kroz faze nastanka sindikata, vidjeli smo da su bili izraz revolta eksplotiranih radnika. Njihov je opstanak bio prožet različitim ideoškim profilacijama zbog čega su i faze razvoja isle od afirmiranja, zabrane, polarizacije, deradikalizacije, pa sve do destabilizacije. Različita ideoška utemeljenja uticala su na različit tretman sindikata od strane država, pa se može zaključiti da je njihov položaj kao važne društvene kategorije prihvaćen u socijalističkim državama, bilo da su radikalne ili revidirane, dok je postsocijalizam takvu ulogu oslabio i doveo u pitanje.

U postsocijalističkim državama uočena je visoka fragilnost ovih režima koji se još uvijek nisu demokratski konsolidirali. Razlog tome je nekritičko prihvatanje novog i od prethodnog potpuno različitog režima. U ovim je državama izražen demokratski deficit, reducirana je uloga civilnog društva uslijed nedostatka "njegovanja" komunikacije na relaciji civilno društvo-političke partije-država, zbog uticaja „odozgo na dole“ tranzicijske izgradnje, te reducirane uloge socijalne države uslijed usmjerenosti prema proliberalnoj i prokapitalističkoj tradiciji.

Analizom razvoja sindikata u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori vidjeli smo da su industrijalizam i kapitalizam bili su izazivaci radničkog bunda. Sindikati su u obije države prolazili periode u kojima su njihova uloga i položaj oscilirali. U većini navrata je njihov rad bio žrtva zabrana antisocijalističkih struja. Nakon Drugog svjetskog rata i radničkog samoupravljanja, obije su države osjetile jak uticaj socijalističke ideologije. Od kraja "zlatnog doba" njihova uloga je promijenjena uslijed nacionalističkih ekspanzija i ratova. Prihvatanjem novog režima i ulaskom u tranziciju, sindikati ovih država počeli su se suočavati sa problemima neregulirane tranzicije i ideoškog utemeljenja suprotnog načelima istinskog sindikalnog

djelovanja. Međutim, možemo zaključiti da su, od revolucionarnih snaga koje su obilježile historiju, preko deradikalizacije metode djelovanja, sindikati ovdje stajali kao branitelji prava radnika i kao važna društvena kategorija.

Istraživanjem područja postsocijalističke političke kulture i participacije u korelacijama sa sindikalnim organiziranjem u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori primijećen je jak uticaj autoritarnosti koja kreira mješovite parohijalno-podaničke mentalitete, reducira ulogu civilnog društva, a samim tim i sindikata u kreiranju i formuliranju politika. Kolektivni identitet radništva zamijenjen je kolektivnim identitetom etnonacionalističke politike koji dovodi do fragmentiranja unutar i polariziranja između sindikata, zbog čega se radnici okreću individualnom djelovanju i gube vjeru u sindikate. Usljed demokratske reducirane političke kulture apatična i desindikalizirana, te konformirana unutar sistema.

Kada je u pitanju područje klasne politike i stratifikacije može se slobodno reći da klase nisu nestale i da još uvijek postoje ogromni jazovi u društvu na osnovu njihovog bogatstva i distribucije dobara, te da radnička klasa još uvijek stoji u odnosu rad-kapital. Veliki broj siromašnih, nezaposlenih i sa nesigurnim radnim mjestom pokazatelji su da Bosna i Hercegovina i Crna Gora zaista osjećaju posljedice ekonomskih kriza, tranzicije i neoliberalne politike koje neposredno utiču na opadanje moći sindikata. Usljed pritiska na profit orijentirane, političke s jedne, te kapitalističke elite s druge strane, uticaj sindikata na mobiliziranje radničke prema višim klasama, što i jeste njihova svrha, bliјedi, te dovodi do nestanka srednje klase koja je bila u mogućnosti obezbijediti sebi standarde života dostoјne čovjeka.

Za savremeni položaj sindikata i radnika konstatovan je izazovan i neprijateljski uticaj ekspanzije neoliberalne globalizacije, tehnološke modernizacije i privatizacije. Reducirana uloga intervenirajuće i socijalne države, ojačana uloga multinacionalnih korporacija, na konkurenčiju i profit usmjerenja ekonomija i politika, te socijaldarvinistički pristup, identitet radnika sveli su na priklanjanje konzumerističkoj kulturi sa sve većim jazom bogati-siromašni. Tehnološka modernizacija dehumanizirala je ljudski rad i od većine radnika napravila bespotrebnu radnu snagu. Privatizacija je oduzela radna mjesta, ojačala koruptivne i kompromitirajuće aktivnosti kojima se krše prava i zakoni, a radnici ostavljaju na ulici.

Analizom načina saradnje između socijaldemokratskih političkih partija u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori i sindikata ustanovljene su razlike. Pored sekundarnih podataka iz

zvaničnih dokumenata korišteni su primarni podaci prikupljeni pomoću intervjuja. Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine već od samih početaka nastanka se deklarira kao partija radnika i svoju politiku temelji na razvijanju kooperativnih odnosa sa sindikatom, a sve to jasno navodi u svom Statutu i Programu. U ovoj partiji postoji organ čiji je fokus usmjeren isključivo na sindikate i koji svojim djelovanjem nastoji prolongirati zahtjeve radnika prema višim instancama. U Crnoj Gori je pravno i formalno regulirana saradnja sa sindikatima izostavljena u Statutu, dok Program partije samo u jednom dijelu naglašava prirodnost veze sa sindikatima. Ovdje ne postoji organ čiji se rad zasniva na razvoju saradnje i pružanju podrške sindikatima i radnicima. Međutim, uzimajući u obzir odgovore predstavnika partija primijećena je usmjerenošć prema radnicima naročito kada je u pitanju težak položaj radnika u uslovima deregulirane tržišne ekonomije i privatizacije, te neusklađenost politika vladajućih struktura sa potrebama marginaliziranih radnika. Svaka strana vidi socijaldemokratiju kao ključ odbrane radničkih prava i budućnost država.

Uvidom u političku manipulaciju ustanovljena je kontinuiranost upotrebe manipulativnih praksi kojima se radnici stavljuju u marginaliziran i položaj, a njihova osnovna ljudska i demokratska prava zanemaruju i narušavaju. Partitokratske etnonacionalističke elite, stavljene na uslužnu korporokratskom profitu, skretanje pozornosti sa egzistencijalnih potreba radnika pravdaju nacionalnim razlozima i "efikasnijim" ekonomskim sistemom. Kršenjem Zakona o radu, gašenjem preduzeća, gubitkom radnih mesta i ucjenama, nereguliranim radnim odnosima, neredovnim i neisplaćenim platama, s jedne strane formira se "spirala tištine" obespravljenih radnika, a s druge bogati manipulatori koji ustave i zakone koriste kao paravan istinskog stanja građanske, socijalne i demokratske države samo na papiru.

Odgovorom na problem istraživanja tj. uvidom u političke, ekonomске i socijalne probleme sindikata i radnika u kontekstu postsocijalizma, možemo reći da je generalna hipoteza potvrđena, te da postoji neposredan negativan uticaj postsocijalističke tranzicije u korelaciji sa sindikatima kojom se njihova budućnost dovodi u pitanje, a oni stavljuju u konfuzan položaj. Eksplanacijom tematike u prethodnim poglavljima potvrđene su i pojedinačne hipoteze.

Na kraju možemo poentirati da, ako se ne pronađu adekvatna politička i ekonomска rješenja upućena na politiku rada, dok se netransparentno donose odluke i skreće pažnja sa problema radnika kao najbrojnije i najugroženije društvene kategorije, ne može se govoriti o demokratskoj, socijalnoj i građanskoj državi.

Bibliografija

Knjige:

- [1] Abazović, D. (2012) Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije. Zagreb-Sarajevo: Synopsis.
- [2] Aleksić, A., Hernaus, T., Klindžić, M., Marić, I., Načinović, I., Obadić, A., Pološki Vokić, N., Vidović, M. (2012) Evolucija sindikata: uloga sindikata u savremenom društву. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- [3] Almond, G. A., Verba, S. (1963) The Civic Culture. Princeton: Princeton University Press.
- [4] Almond, G. A., Sidney, V. (1989) The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations, California: Sage Publications.
- [5] Andrijašević, Ž., Rastoder, Š. (2006) Istorija Crne Gore od najstarijih vremen do 2003. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.
- [6] Andelić, N (2009) SDP – prvih 100 godina. Kratki pogled na socijaldemokratiju u BiH. Sarajevo: Forum Lijeve Inicijative.
- [7] Anić, V. (2004) Veliki rječnik hrvatskog jezika. Zagreb: Novi liber.
- [8] Babić, N. (1971) Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta.
- [9] Bagić, D. (2010) Industrijski odnosi u Hrvatskoj – društvena integracija ili tržišni sukob. Zagreb: TIM press d.o.o.
- [10] Baletić, Z. (2005) Ekonomski liberalizam i ekonomska znanost. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- [11] Beardwell, J., Claydon, T. (2010) Human Resource Management – A Contemporary Approach 6th ed. Harlow: Prentice Hall.
- [12] Beck, U. (2003) Što je globalizacija? Zagreb: Vizura.
- [13] Bell, D. (1976) The Coming of Postindustrial Society: A Venture in social Forecasting. New York: Basic Books.
- [14] Bennett, J. T., Kaufman, B. E. (2008) What Do Unions Do? – A Twenty-Year Perspective. U: Bennet, J.T., Kaufman, B. E. (eds) What Do Unions Do? – A Twenty-Year Perspective. New Brunswick: Transaction Publishers.
- [15] Boeri, T., van Ours, J. (2008.). The Economics of Imperfect Labor Markets. Princeteon: Princeton University Press.
- [16] Bojanić, M., Kasalica, M. (2019) Analiza rada/transparentnost nadležnih organa u oblasti privatizacije: sa osvrtom na kapitalne proizvodnje u četiri crnogorske opštine. Podgorica: Monitor Centar za Medije i Demokratiju (MCDM).
- [17] Bolčić, S. (2003) Svet rada u transformaciji: lekcije iz savremene socijologije rada. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
- [18] Boyer, R., Durand, J.P. (1993) After fordism. Paris: Macmillan Business.
- [19] Bušelić, M. (2017) Suvremeno tržište rada. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo“.
- [20] Campbell, J., Pedersen, O. (2001). The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis Princeton (eds) . New Jersey: Princeton University Press.
- [21] Castells, M. (2000) Uspon umreženog društva. Zagreb: Golden Marketing.

- [22] Cifrić, I. (2009) Kultura i okoliš. Zaprešić: Intergrafika d.o.o.
- [23] Clark, P. F. (2009) Building more effective unions, 2nd ed. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- [24] Clarke, T. (1996) Mechanisms of Corporate Rule. U: Mander, J., Goldsmith (ur) The Case Against the Global Economy. SMB Francisco: Sierra Club Books, str. 297-308.
- [25] Crouch, C. (2014) Postdemokratija. Beograd: Karpod.
- [26] Ćurak, N., Zgodić, E., Behmen, G., Viđen, S., Šehić, D., Idžaković, F., Babić, M., Fejzić, E. (2015) Razgovor o ljevici: Identitet, kriza i izazovi Bosni i Hercegovini danas. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- [27] Dahrendorf, R. (1996) Razmatranja o revoluciji u Evropi. Zagreb: Antibarbarus.
- [28] Dahrendorf, R. (2005) U potrazi za novim poretkom. Zagreb: Deltakont d.o.o.
- [29] De Giorgi, A. (2006) Re-Thinking the Political Economy of Punishment: Perspectives on Post-Fordism and Penal Politics. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group.
- [30] Dimić, Lj. (1988) Agitrop kultura. Beograd: Izdavačka radna organizacija "Rad".
- [31] Durkheim, E. (1960) De la division du travail social. Paris: Presses Universitaires de France.
- [32] Đuričin, S. (2011) Tranzicija i kretanje zaposlenosti u javnom i privatnom sektoru: aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- [33] Fejzić, E. (2016) Transformacija upravljanja državom: korporacijski imperijalizam na djelu. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- [34] Fejzić, E., Sadiković, E., Turčalo, S. (2017) Socijalni kapitalizam: o mogućnostima praktične primjene u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- [35] Foucault, M. (2004) Geschichte der Gouvernementalität. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- [36] Giddens, A. (1990) The Consequences od Modernity. Cambridge: Polity Press.
- [37] Giddens, A. (1998) The third Way: The Renewal of Social Democracy. Cambridge: Polity.
- [38] Hadžirović, A. (1972) Sindikalni poret u Bosni i Hercegovini 1935-1941. Sarajevo: Izdavačko preduzeće Svetlost, Sarajevo.
- [39] Hadžirović, A. (1978) Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Beograd: Rad.
- [40] Harvey, D. (2005) A Brief History od Neoliberalism. New York: Oxford University Press.
- [41] Hejvud, E. (2004) Politika. Beograd: Clio.
- [42] Hejvud, E. (2005) Političke ideologije. 2 izd. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- [43] Held, D., McGrew, Goldblatt, D., Perraton, J. (1999) Global Transformation Politics. Stanford: Polity Press.
- [44] Huntington, S. P., (1991) The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press.
- [45] Inić, S. (1984) Govorite li politički?: esej iz sociologije „političkog jezika“. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije.

- [46] Jovičin, M. M. (2010) Sindikati kroz istoriju. Novi Sad: Sindikalna organizacija radnika u službi AP Vojvodine.
- [47] Jurčić, Lj. (2001) Hrvatska industrijalizacija: kad instrumenti postanu ciljevi, br.2. Zagreb: časopis Perspektive.
- [48] Kin, Dž. (2003) Civilno društvo. Beograd: Filip Višnjić.
- [49] Klein, N. (2000) No Logo – No Space, No Choice, No Jobs. London: Flamingo.
- [50] Kovačević, B. (1986) Komunistička partija Crne Gore 1945-1953. Titograd: NIO Univerzitetska riječ.
- [51] Krastev, I. (2004) Zamka nefleksibilnosti, frustrirana društva, slabe države i demokratija: Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost.
- [52] Kurtić, N. (2008) Politički marketing – prilog kulturi političkog komuniciranja. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka.
- [53] Lalić, D., Maldini, P., Andrijašević, I. (2010) Otupjelo oruđe: neprijmjereno tranzicijskog koncepta za analizu konsolidacije demokracije. Zagreb: Časopis Analji hrvatskog politološkog društva.
- [54] Landes, D.S. (2003) Bogatstvo i siromaštvo naroda. Zagreb: Masmedia.
- [55] Laski, H. J. (1950) Trade Unions in the New Society. London: George Allen & Unwin Ltd.
- [56] Ljuhar, K. (2006) 100 godina sindikata u Bosni i Hercegovini (1905-2005). Sarajevo: Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine.
- [57] McMichael, P. (2000) Development and Social Change. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- [58] Marović, B. (2008) Ekonomski istorija Crne Gore. Podgorica: CID.
- [59] Marx, K. Engels, F. (1973) Manifest komunističke partije. Sarajevo: Biblioteka Svjetlost.
- [60] Marx, K. (1974) Temelji slobode: osnovi kritike političke ekonomije. Zagreb: Naprijed.
- [61] Mello, J. A. (2011) Strategic Management of Human Resources, 3rd ed. Schiavone: South Western Cengage, Mason, OH.
- [62] Merkel, W. (2011) Transformacija političkih sustava: Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- [63] Mesarić, M. (2011) Socijalizam: utopija, zabluda ili realna alternativa kapitalizmu. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
- [64] Milardović, A., (1999) Globalizacija. Osijek-Zagreb-Split: Pan Liber.
- [65] Mills, C.,W. (1979) Bijeli ovratnik: američke srednje klase. Zagreb: Naprijed.
- [66] Milojević, A. (2015) Fabrike radnicima i građanima. Bjeljina: Ekonomski institut d.o.o. Bijeljina.
- [67] Miljanović, M. (1978) Razvoj i djelatnost sindikata u socijalističkoj Jugoslaviji. Sarajevo: Biblioteka grada Sarajeva.
- [68] Mishra, R. (1999) Globalization and Welfare State. Cheltenham UK: Edward Elgar Publishing.
- [69] O'Donnell, G., Schmitter, P. (2006) Tranzicije iz autoritare vladavine: provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama. Zagreb: Centar za politološka istraživanja i Pan Liber.
- [70] Offe, C. (1997) Varieties of Transition: The East European and East German Experience. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- [71] Offe, C. (1999) Modernost i država: Istok, Zapad. Beograd: Filip Višnjić.

- [72] Papić, T., Dimitrijević, V. (2004) Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori 2003: pravo, praksa i pravna svest u Srbiji i Crnoj Gori i međunarodni standardi ljudskih prava. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- [73] Pavlović, V. (2004) Država i društvo. Beograd: Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije.
- [74] Pavlović, V., Stojiljković, Z. (2008) Savremena država. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Fakultet političkih nauka
- [75] Pejović, Č. (1999) Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919-1941. Podgorica: CID.
- [76] Petranović, B., Šrbac, Č. (1977) Istorija socijalističke Jugoslavije. Beograd: Radnicka stampa Bgd.
- [77] Petranović, B. (1981) Istorija Jugoslavije 1918-1978. Beograd: Nolit.
- [78] Podunavac, M. (2007) Izgradnja moderne države i nacije, Balkanska perspektiva. Beograd: Godišnjak 2007 Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- [79] Podunavac, M. (2008) Politička kultura i politički odnosi. Beograd: Cigoja.
- [80] Pokrajac, S. (2003) Globalizacija kao tehnološki uslovljen civilizacijski proces. Beograd: Dom kulture Studentski grad.
- [81] Przeworski, A. (1991) Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. New York.
- [82] Pye, L.W. (1971) Political Culture and National Character u: Abcarian, G., Soule, J.W.: Social Psychology and Political Behaviour. Ohio: Merrill Publ.Co Columbus.
- [83] Radusinović, P. (1978) Stanovništvo Crne Gore do 1945. Beograd: Srpska Akademija nauka i umetnosti.
- [84] Rajković, A., Jakovina, R. (2018) Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.-1921.). Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- [85] Rasmussen, E., Andersen, T. (2006) European employment relations: from collectivism to individualism?. U: Holt Larsen, H., Mayrhofer, W. (eds) Managing Human Resources in Europe. London: Routledge, str. 63-83.
- [86] Rastoder, Š. (1995) Životna pitanja Crne Gore 1918-1929.
- [87] Reich, R. (1991) The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism. New York.
- [88] Robertson, R. (1992) Globalization. London: Sage.
- [89] Sassen, S. (1991) The Global City: New York, London, Tokyo. New York: Princeton.
- [90] Sassen, S. (1994) Cities in a World Economy. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- [91] Schmitter, P. C. (1985) The Consolidation of Political Democracy in Southern Europe and Latin America, rukopis. Firenca.
- [92] Schmitter, P. C. (1988) The Consolidation of Political Democracy in Southern Europe, rukopis. Firenca.
- [93] Scholte, J.A. (2000) Globalization: a critical introduction. New York: Palgrave.
- [94] Sounders, P. (1990) Social Class and Stratification. London: Routledge.
- [95] Stager, M.B. (2005) Globalizacija. Sarajevo: Šahinpašić.
- [96] Stojiljković, Z (2008) Konflikt ili dijalog. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- [97] Stojiljković, Z. (2020) Rad i socijalna pravda, Građani, politika i sindikati: slučaj Srbija. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- [98] Šalaj, B. (2009) Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

- [99] Šarac, N. (1955) Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine Sarajevo: Izdavačko predzeće Narodna prosvjeta.
- [100] Sućur, Z. (2006) O pojmu socijalne isključenosti, u: UNDP Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost, Zagreb: UNDP Hrvatska.
- [101] Tomić, Z. (2014) Politički marketing: načela i primjena. Mostar, Zagreb, Sarajevo. Synopsis.
- [102] Turen, A. (1998) Postindustrijsko društvo. Beograd: Plato.
- [103] Verba, S., Nie, H. (1972) Participation in America: Political Democracy and Social Equality. Harper & Row Publishers.
- [104] Vidojević, Z. (1993) Društveni sukobi od klasnih do ratnih. Beograd: Institut za novinarstvo.
- [105] Vidojević, Z. (2005) Kuda vodi globalizacija. Beograd: IP "Filip Višnjić".
- [106] Vidović, D., Pauković, D. (2006) Globalizacija i neoliberalizam: refleksije na hrvatsko društvo. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- [107] Vojinović Kostić, J. (2011) Jezik i manipulacija. Beograd: Filološki fakultet.
- [108] Vuković, Đ. (2019) Društvo u sumraku - ogledi iz političke kulture. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- [109] Vuletić, V. (2004) Globalizacija – mit ili stvarnost: sociološka hrestomatija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- [110] Weiss, L. (1996) The Myth of the Powerless State. Cornel University Press.
- [111] Williamson, J. (1990) What Washington means by policy reform. U: J. Williamson (Ed.) Latin American Adjustment: How Much Has Happened? Washington D.C.: Institute of International Economics.
- [112] Wilson, J. (2003) Political Discourse. U: Schiffnn, D., Tannen D., Hamilton, H.E. (ur) The Handbook of Discourse Analysis, str. 398-418.
- [113] Wolf, T. (1999) Managing a Nonprofit Organization in the Twenty-First Century, A Fireside book. New York: Simon & Schuster.
- [114] Zagorčić, A. (2016) Radnici i radnice u agoniji: privatizacijska pustoš u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Forum Lijeve Inicijative.
- [115] Zgodić, E. (2015) O državama: Kritički pojmovnik statologije, knjiga1. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- [116] Zgodić, E. (2015) O državama: Kritički pojmovnik statologije, knjiga2. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Članci i publikacije:

- [1] Blanchflower, D.G. (2006) A Cross-Country Study of Union Membership: Discussion Paper Series. Institute for the Study of Labour, IZA DP No. 2016, str. 1-58.
- [2] Bogićević, Č. (2007) Učešće radnika u odlučivanju kao oblik socijalne integracije rada i industrijske demokratije. Tržiste rada, br. 02/03.
- [3] Bojović, J.R. (1969) Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori. Istoriski zapisi, br. 2-3

- [4] Brčić, R. (1965) Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. Godine. Institut za istoriju, 1:29-54.
- [5] Clawson, D., Clawson, M. A. (1999) What has happened to the US labor movement? Union Decline and renewal. Annual Review of Sociology, 25(1), str. 95-119.
- [6] Drucker, P. (1989) What business can learn from Nonprofits?. Harvard Business Review, 67(4), str. 88-93.
- [7] Fejzić, E. (2017) Ideološki radikalizam, politički autoritarizam i kolektivistička kultura u Bosni i Hercegovini. Godišnjak bošnjačke culture Preporod, br.1, str. 233-245.
- [8] Fejzić, E., Buljubašić, B., Mušić, G., Sasso, A., Popov, Z. Okić, T., Repovac, V., Nikšić I nikšić, D., Andželić, N. (2020) Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- [9] Ferenčak, I. (2011) Kompendij o (neo)liberalizmu. Ekonomski vjesnik, 24(2), str. 337-347.
- [10] Galić, B. (2001) Globalizacija, okoliš i novi identiteti u postmodernoj kulturi. Politička misao, 38(3), str. 176-185.
- [11] Giddens, A. (1997) Globalizacija – shvaćena ozbiljno. Republika, br. 246, str. 1-15.
- [12] Gudović, Z. (2014) Društveno-političke prepostavke i oblici manipulacije u političkom životu. Sociološka luča, 8(2), str. 38-55.
- [13] Huruz, E. (2019) Politička kultura i stranački pluralizam u Bosni i Hercegovini. Pregledni rad, 2(8), str. 271-382
- [14] Jagić, S., Vučetić, M. (2012) Globalizacijski procesi i kultura, 9(1), str 15-24.
- [15] Janjatović, B. (n.d.) Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine. Sindikalna škola Hrvatske i NIU Radničke novine, 1(2), str. 5-53.
- [16] Jovanović, V. (2006) Globalizacija izbor ili nužnost. Republika, str.386-387.
- [17] Jovanović, S. (2015) Crna Gora kao građansko i multikulturalno društvo. Matica, br.62.
- [18] Lewchuk, W., Wells, D. (2006) When Corporations Substitute for Adversarial Unions – Labour Markets and Human Resources Management at Magna, Relations Industrielles/Industrial Relations, 61(4), str. 639-665.
- [19] Lončar, J. (2005) Globalizacija: pojam, nastanak i trendovi razvoja. Geoadria, 10(1), str. 91-104.
- [20] McFaul, M. (2002) The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. Cambridge University Press, 54(2), str. 212-244.
- [21] Milardović, A. (2008) Globalizacija kao obilježje savremenog svijeta. Riječki teološki časopis, 31(1), str. 5-14.
- [22] Milašinović, S., Bajagić, M. (2007) Savremena shvatanja klase i klasnih sukoba. Megatrens revija, 4(1).
- [23] Nedimović, U. (1965) Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. Godine. Prilozi, 1:55-95
- [24] Očak, I. (1984) Josip Čižinskij-Gorkić: Početak revolucionarnog puta. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 17(1), str. 161-206.
- [25] Ottmann, H. (2017) Neoliberalizam i njegove alternative. Anal, 13(1), str. 3-9.

- [26] Pavković, A. (2013) Otcjepljenje, nasilje i državni razlog. Političke perspektive: časopis za istraživanja politike, 3(2), str. 7-22.
- [27] Robinson, W. (1995) Globalization: Nine Theses on our Epoch. Race and class, 38(2), str. 13-31.
- [28] Seleši, M. (1997) Transnacionalne kompanije kao obitelji globalizacije. Geografski horizont, 43(1), str. 25-35.
- [29] Smerdel, B. (2019) Kriza demokratskog konstitucionalizma i izgledi demokratske tranzicije u Republici Hrvatskoj. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 69(1), str. 5-35.
- [30] Strauss, G. (1984) Industrial Relations: Time of Change. Industrial Relations 23(1), str. 1-15.
- [31] Šundalić, A. (2012) Između društva rada i društva znanja. Media, culture and public relations, 3(2), str. 120-130.
- [32] Tintić, N. (1964) Značaj i utjecaj političkih programa, političkih organizacija i akcija na sindikalno jedinstvo, odnosno pluralizam u nacionalnim, regionalnim i međunarodnim okvirima. Politička misao: Časopis za politologiju, 1(1), str 33-85.
- [33] Tomić, S. T. (1970) Politička participacija i kultura društva – konstituiranje i testiranje hipoteza. Politička misao: Časopis za politologiju, 7(1), str. 93-101.
- [34] Tomka, G. (2004) Neoliberalizam – doktrina savremenog sveta. Privredna izgradnja, 47(3-4) str. 213-232.
- [35] Van Dijk, T. (2006) Discourse and Manipulation. Discourse and Society, 17(2), str. 359-383.
- [36] Vidaković, D. (2019) Društvena uloga sindikata u vremenu postsocijalističke tranzicije. Arhiv za pravne i društvene nauke, 1(1), str. 126-139.
- [37] Wallerstein, I. (2008) Neoliberalna globalizacija se povlači sa prestola. Republika, str. 424-425.
- [38] Wolfgang, M. (1999) Teorije transformacije: demokratska konsolidacija posautoritarnih društava. Politička misao: časopis za politologiju, 36(3), str. 121-150.

Online izvori:

- [1] Account (2013) Veliko istraživanje: 10 najvećih privatizacijskih pljački u Bosni i Hercegovini [internet]. Account. Dostupno na: <https://www.account.ba/novost/9702/veliko-istrazivanje-10-najvecih-privatizacijskih-pljacki-u-bosni-i-hercegovini> [pristupljeno 21.septembar 2020].
- [2] Adžić, N. (2019) O savezu reformskih snaga Jugoslavije za CG (1990) [internet]. Vijesti online. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/kolumnе/413068/o-savezu-reformskih-snaga-jugoslavije-za-cg-1990-nh8rmeu0> [pristupljeno 23.septembar 2020].
- [3] Aljazeera i agencije (2014) Lista spronih privatizacija u FBiH [internet]. Aljazeera Balkans. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/lista-spronih-privatizacija-u-fbih> [pristupljeno 20.septembar 2020].
- [4] Centar za politike i upravljanje (2017) Održan Reforum na temu „Privatizacija u Bosni i Hercegovini“ [internet]. Centar za politike i upravljanje. Dostupno na:

- <http://www.cpu.org.ba/vijesti/odrzan-reforum-na-temu-%E2%80%9Eprivatizacija-u-bosni-i-hercegovini%E2%80%9C/> [pristupljeno 30.avgust 2020].
- [5] Dan.co.me (2014) Od početka privatizacije prodato 198 preduzeća, Nikšić najgore prošao [internet]. Bankar.me. Dostupno na: <https://www.bankar.me/2014/05/03/od-pocetka-privatizacije-prodato-198-preduzeca-niksic-najgore-prosao/> [pristupljeno 20.septembar 2020].
- [6] Dan online (2015) Vlast zgazila radničku klasu. [internet]. Dan online. Dostupno na:
<https://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=20110707&rubrika=Drustvo&najdatum=2015-05-02&clanak=489118&naslov=Vlast%20zgazilaradni%E8ku%20klasu> [pristupljeno 03.septembar 2020].
- [7] Dedović, A. (2012) Crnogorske privatizacije po glavi građana [internet]. Radio Slobodna Evropa. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/crnogorske-privatizacije-po-glavi-gradana> [pristupljeno 20.avgust 2020].
- [8] D.K. (2019) Sakib Kopić: Radnici danas nisu radnička, već robovska klasa [internet]. Dostupno na: <http://biznis.ba/sakib-kopic-radnici-danas-nisu-radnicka-vec-robovska-klasa/> [pristupljeno 21.septembar 2020].
- [9] Dragojlo, S. (2007) What Is The Real Price of Geox Shoes?. Mašina – Production of social critique. Dostupno na: <http://www.masina.rs/eng/real-price-geox-shoes/> [pristupljeno 04.septembar 2020].
- [10] Drejper, H. (2016) Dve duše socijalizma (Feljton): 6. Fabijanski model [internet]. Marks21. Dostupno na: <https://marks21.info/dve-duse-socijalizma-feljton-6-fabijanski-model/> [pristupljeno 02. oktobar 2020].
- [11] Durović, A., Tomović, P. (2020) Crna Gora pred izbore: Između gole egzistencije, ugroženosti države i crkve [internet]. Radio Slobodna Evropa. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-pred-izbore/30795757.html> [pristupljeno 23. septembar 2020].
- [12] Dušević, M. (2019) Keković: Radnici u Crnoj Gori obespravljeni, zarade stagniraju, cijene rastu [internet]. CDM. Dostupno na: <https://m.cdm.me/ekonomija/kekovic-radnici-u-crnoj-gori-obespravljeni-zarade-stagniraju-cijene-rastu/> [pristupljeno 27.septembar 2020].
- [13] Gindin, S. (2015) Nema alternative iznalaženju alternative [internet]. Zarez. Dostupno na: <http://www.zarez.hr/clanci/nema-alternative-iznalazenu-alternative> [pristupljeno 06.septembar 2020].
- [14] Hadžirović, A (n.d.) Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: <http://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/09/5-Prilozi-%C4%8Clanak-Ahmed-Had%C5%BEirovi%C4%87-.pdf> [pristupljeno 03. jul 2020].
- [15] Istinomjer (2019) Šta nakon 100 000 radnih mjesta [internet]. Istinomjer. Dostupno na: <https://istinomjer.ba/sta-nakon-100-000-radnih-mjesta/> [pristupljeno 23.septembar 2020].
- [16] Kodex.me (2020) Živković: Radnici u CG obespravljeni, od evropskih integracija usvojili "najbolje ti je da čutiš" [internet]. Kodex.me. Dostupno na: <https://kodex.me/clanak/214022/zivkovic-radnici-u-cg-obespravljeni-od-evropskih-integracija-usvojili-najbolje-ti-je-da> [pristupljeno 27.septembar 2020]
- [17] Kovačević, Ž. (2012) Privatizacije u BiH donijele "privredna groblja" [internet]. Radio Slobodna Evropa. Dostupno na:

- https://www.slobodnaevropa.org/a/privatizacije_u_bih_donijele_privredna_groblja_24536442.html [pristupljeno 23.septembar 2020]
- [18] Kovačić, M. (2020) Tehnološki razvoj i artikulacija novih proizvodnih modela [internet]. Kreativno.hr. Dostupno na: <https://kreativno.hr/tehnoloski-razvoj-i-artikulacija-novih-proizvodnih-modela/> [pristupljeno 08.septembar 2020].
- [19] Leksikografski zavod Miroslav Krleža (2020) Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51526m> [pristupljeno 25.septembar 2020].
- [20] Maksimović, D. (2013) 15 godina od tajkunske privatizacije u BiH [internet]. DW. Dostupno na: <https://www.dw.com/bs/15-godina-od-tajkunske-privatizacije-u-bih/a-17044174> [21.septembar 2020].
- [21] Mans (2015) Kako je propala crnogorska privreda [internet]. Mans. Dostupno na: <https://www.mans.co.me/kako-je-propala-crnogorska-privreda/> [pristupljeno 17.septembar 2020].
- [22] Martinez, E., Garcia, A. (1977) What is neoliberalism? [internet]. National Network for Immigrant and Refugee Rights. Dostupno na: <https://corpwatch.org/article/what-neoliberalism> [pristupljeno 20. septembar 2020].
- [23] Martinović, R. (2015) Propagandna politička manipulacija i pranje mozga glasačkog tijela [internet]. Večernji.hr. Dostupno na: <https://blog.vecernji.hr/ratko-martinovic/propaganda-politicka-manipulacija-i-pranje-mozga-glasackog-tijela-6560> [pristupljeno 23.septembar 2020].
- [24] Mašina (2016) Neoliberalizam je politički projekat [internet]. Mašina. Dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=3143> [pristupljeno 06.septembar 2020].
- [25] Milanković, B. (2020) Priča o dva kapitalizma [internet]. Bankar.me. Dostupno na: <https://www.bankar.me/2020/08/26/prica-o-dva-kapitalizama/> [pristupljeno 06.septembar 2020].
- [26] Milošević, M. (2016) Vaučerska privatizacija nakon 15 godina: Dobra ideja sa lošim rezultatima [internet]. Vijesti online. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/129346/vaucerska-privatizacija-nakon-15-godina-dobra-ideja-sa-losim-rezultatima> [pristupljeno 21.septembar 2020].
- [27] Pehlić, D. (2018) Socijalna pravda u BiH: Put ka EU sa obespravljenim radnicima i radnicama [internet]. Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH. Dostupno na: <https://eu-monitoring.ba/socijalna-pravda-u-bih-put-ka-eu-sa-obespravljenim-radnicima-i-radnicama/> [pristupljeno 27. Septembar 2020].
- [28] Peščanik.net (2017) Neoliberalizam: ideja koja je progutala svet [internet]. Peščanik.net. Dostupno na: <https://pescanik.net/neoliberalizam-ideja-koja-je-progutala-svet/> [pristupljeno 04.septembar 2020]
- [29] Poslovni.hr (2008) Bliži se kraj privatizacije u Crnoj Gori [internet]. Poslovni.hr. Dostupno na: <https://www.poslovni.hr/lifestyle/blizi-se-kraj-privatizaciji-u-crnoj-gori-73917> [pristupljeno 17. septembar 2020]
- [30] Radnička fronta (n.d.) Sindikati [internet]. Radnička frona. Dostupno na: <https://radnickafronta.hr/pojasnjena/73-sindikati> [pristupljeno 19.septembar 2020].
- [31] Sadiković, M. (2016) Vlast neosjetljiva i na samoubistva radnika [internet]. Radio Slobodna Evropa. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-vlast->

- neosjetljiva-i-na-samoubistva-radnika/27708698.html [pristupljeno 02.septembar 2020].
- [32] Slobodni filozofski (2014) Neoliberalizam i kraj liberalne demokracije [internet]. Slobodni filozofski. Dostupno na :<http://slobodnifilozofski.com/2014/07/wendy-brown-neoliberalizam-i-kraj.html> [pristupljeno 06.septembar 2020].
- [33] Socijaldemokratska partija Crne Gore (n.d.) Istorijat [internet]. Socijaldemokratska partija Crne Gore. Dostupno na: <http://sdp.co.me/istorijat/> [pristupljeno 23.septembar 2020].
- [34] Šijaković, I. (2008) Građansko društvo u kandžama etnokratije [internet]. Dostupno na: <http://www.sijakovic.com/02/gradansko-drustvo-u-kandzama-etnokratije/> [pristupljeno 25. Avgust 2020].
- [35] Štavljanin, D. (2016) Prvi maj: Simbol propasti radničke klase [internet]. Radio Slobodna Evropa. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/prvi-maj-dana-simbol-propasti-radnicke-klase/27708493.html> [pristupljeno 01.septembar 2020]
- [36] Šunj, N. (2014) Ono što izaziva bunt: 10 najvećih privatizacijskih pljački u Bosni i Hercegovini [internet]. Žurnal. Dostupno na: <https://zurnal.info/novost/17820/ono-sto-izaziva-bunt-10-najvecih-privatizacijskih-pljacki-u-bosni-i-hercegovini%20-%2021.09> [pristupljeno 26.septembar 2020].
- [37] Tvrković, T. (2014) Uloga sindikata u kapitalizmu [internet]. Ekonomski portal. Dostupno na: <https://ekonomskiportal.com/uloga-sindikata-u-kapitalizmu/> [pristupljeno 06.septembar 2020].
- [38] UNDP Bosna i Hercegovina (2009) Veze među nama. Društveni kapital u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://hdr.undp.org/sites/default/files/bosnia_nhdr_2009_bih.pdf.
- [39] Vijesti.me (2013) Privatizacije na sjeveru: Katanci na fabrike, opremi ni traga [internet]. Bankar.me. Dostupno na: <https://www.bankar.me/2013/05/07/privatizacije-na-sjeveru-katanci-na-fabrike-opremi-ni-traga/> [pristupljeno 20.septembar 2020].
- [40] Vijesti.me (2019) Nezadovoljstvo crnogorskih radnika moglo bi da dovede do nemira [internet]. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/357937/nezadovoljstvo-crnogorskih-radnika-moglo-bi-da-dovede-do-nemira> [pristupljeno 27.septembar 2020].
- [41] Vijesti.me (2019) Sakib Kopić: Radnici danas nisu radnička već robovska klasa [internet]. Biznis.ba. Dostupno na: <http://biznis.ba/sakib-kopic-radnici-danas-nisu-radnicka-vec-robovska-klasa/> [pristupljeno 21.septembar 2020].
- [42] Vukša, T., Vesić, D. (2015) Javni sektor u doba krize kapitalizma [internet]. Mašina. Dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=920> [pristupljeno 20.septembar 2020].

Zvanični dokumenti:

- [1] MEMORANDUM O RAZUMJEVANJU: o saradnji između socijaldemokratskih partija i saveza sindikata Jugoistočne Evrope Sarajevo, 29-31. 10. 2012. Dostupno na: <https://www.fli.ba/wp-content/uploads/2013/06/MEMORANDUM-O-RAZUMJEVANJU-bih.pdf>
- [2] Prečišćeni tekst Statuta Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine (2019).

- [3] Program Socijaldemokratske Partije Bosne i Hercegovine (2019).
- [4] Program Socijaldemokratske partije Crne Gore (2015).
- [5] Statut Saveza sindikata Crne Gore Objavljen u "Sl. listu Crne Gore", br. 2 (2012).

Zaključci i zapisnici sa Kongresa:

- [1] Govor druga Blaža Jovanovića na osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore, Pobjeda, br.10 (1949), str.1.
- [2] Zaključci savjetovanja Glavnog odbora jedinstvenih sindikata Crne Gore, Pobjeda, br. 134 (1948), str. 2.
- [3] Zapisnik II kongresa Saveza sindikata za Crnu Goru, Titograd, 28. avgust 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.33/49.

Ostali izvori:

- [1] Ces Mecon: Privatizacija: Program obuke za polaganje stručnog ispita za licenciranje stečajnih upravnika. Beograd, 2019.
- [2] Glas slobode, br. 276 (1920).
- [3] Kosanović, R. (2010) Sindikalni leksikon. Trade union lexicon. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- [4] Miljanović, M. (n.d.) Trideset godina društvene akcije sindikata u socijalističkoj Bosni i Hercegovini (1945-1975). U: Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni 8 Hercegovini >>Mićo Sokolović<< (1977). Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905 – 1975., str. 326-265.
- [5] Nellis, J. (1999), Time to Rethink Privatization in Transition Countries?, Transition, World Bank.
- [6] Oxford English Dictionary Online (1989) 2nd Edition. Oxford: Oxford University Press.
- [7] Pobjeda, br. 172 (1949), str. 1.
- [8] Rakočević, R. L. (2003) Crnogorski sindikati 1919 – 2003.: monografija. Podgorica: Savez samostalnih sindikata Crne Gore.
- [9] Referat Raifa Dizdarevića, predsjednika Vijeća Saveza sindikata Bosne I Hercegovini povodom sedamdesetogodišnjice sindikalnog pokreta u Bosni I Hercegovini. U: Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni 8 Hercegovini >>Mićo Sokolović<< (1977). Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905 – 1975., str. 9-33
- [10] Stojiljković, Z. (2013) Civilno društvo, sindikati i politika, skripta. Dostupno na: <file:///C:/Users/user/Desktop/POLITI%C4%8CKA%20KULTURA%20I%20KLA SNA%20POLITIKA/civilno-drustvo-sindikati-i-politika.pdf>.
- [11] Transparency International Bosna i Hercegovina: Privatizacija državnog kapitala u Bosni i Hercegovini. Banja Luka, 2009.

Biografija kandidatkinje:

Zovem se Benisa Bibuljica. Rođena sam 14.06.1996. godine u Bijelom Polju u Crnoj Gori. Osnovnu školu i gimnaziju sam završila 2015. godine u Bijelom Polju, nakon čega sam upisala Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Na odsjeku za politologiju, smjer upravljanje državom, sam završila prvi ciklus studija kao srebrena značka Univerziteta u Sarajevu, te dobila zvanje Bachelora Politologije 2018. godine. Drugi ciklus studija sam upisala 2018. godine, takođe na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu gdje sam nastavila pohađati isti odsjek i smjer. Trenutno radim u nevladinoj u organizaciji PRONI Centar za omladinski razvoj kao certificirana omladinska radnica. Certificirano zvanje sam stekla po završetku edukacije PAOR (PRONI Akademija omladinskog rada) nakon čega sam postala edukator, facilitator, mentor i lokalni koordinator na projektima koji su namijenjeni mladim ljudima. Nakon završenog treninga i programa mentorstva za omladinske dopisnike počela sam raditi u Balkan Diskursu kao omladinska dopisnica gdje pišem novinske članke koji se bave postkonfliktnim temama. Prošla sam veliki broj projekata, naprednih treninoga, edukacija i seminara u okviru neformalnog obrazovanja.

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Politologija
Predmet: Završni magistarski rad

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Benisa Bibuljica
Naslov rada: Problemi i perspektive sindikalne politike u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori
Vrsta rada: Završni magistarski rad
Broj stranica: 106

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Sarajevo, 07.10.2020.

Potpis